

Tolga
kommune

KOMMUNEDELPLAN FOR KULTURMINNER OG KULTURMILJØ

PlanID: 201xxxxx
Dato: 07.06.2021
Vedtatt:

Forsidefoto: Tørrmurer mellom Gata og Glåma, Tolga
Anja Ø. Ryen

**Tolga
kommune**

KOMMUNEDELPLAN FOR KULTURMINNER OG KULTURMILJØ

2021-2035

Arbeidsgruppa for planarbeidet har bestått av:

<i>Eivind Moen:</i>	<i>Tolga kommune, Enhetsleder Kultur og utvikling</i>
<i>May Irene Løseth:</i>	<i>Tolga kommune, Sektorleder samfunnsutvikling/enhetsleder plan</i>
<i>Kjersti-Ane Bredesen:</i>	<i>Tolga kommune, Landbrukssjef</i>
<i>Anja Øren Ryen:</i>	<i>Feste Nordøst as, arealplanlegger/kulturminneforvalter</i>

Plandokumentet er utarbeidet av:

*Feste Nordøst as
Landskapsarkitekter mnla*

FESTE
LANDSKAP • ARKITEKTUR

FORORD

Det har levd mennesker som har satt spor etter seg gjennom ca. 8000 år i Tolga. Fra steinaldermennesket langs Hodalssjøene, jeger og fangstmannen, bonden med beitebruk, markslått og senere korndyrking i Vingelen ca. 200 e.Kr. til smeltehyttearbeideren ved etableringen av Tolgen smeltehytte i 1660-årene.

Sporene blir til kulturminner, som forteller om sameksistens mellom folkegrupper og en gradvis forandring av villmark over til kulturlandskap som i dag har kvaliteter av nasjonal verdi.

Kunnskap om den historiske bruken av arealene våre er det beste grunnlaget for en aktiv og balansert forvaltning av disse inn i fremtiden.

Kommunedelplanen skal være kommunen sin oversikt over viktige kulturminner og kulturmiljøer og inneholde en plan for forvaltningen av disse. Planen skal gi kunnskap om fortida og avklare hvilke kulturminner vi vil ta vare på i framtida.

Planen er forankret i kommunens planstrategi, kommuneplanens samfunnsdel og styringsplattform for samfunnsutvikling.

Med forankring i planprogrammet har denne førstegenerasjons kulturminneplan for Tolga hatt følgende fokusområder: Arkeologiske kulturminner, kulturmiljø tilknytta jakt, fangst og fiske, samiske kulturminner og kulturmiljø, landbrukets kulturminner, verdensarven Røros bergstad og Circumferensen, samferdsel og kommunikasjon, bygninger og byggeskikk og krigsminner. Ved rullering av planen vil det være naturlig å se på også andre områder.

Planen skal være et bidrag til å sikre god kulturminneforvaltning i Tolga for fremtiden, og vi håper den kan skape interesse og være et positivt bidrag til at flere har lyst til å ta vare på våre lokale kulturminner.

Det har vært en lang vei fram til ferdig plan. Det praktiske arbeidet med planen er i hovedsak gjennomført i perioden 2019-2021. Innspill fra frivillige har vært avgjørende for arbeidet. Takk for innsatsen til alle som har bidratt i prosessen.

Siv S. Sjøvold
Kommunedirektør

Eivind Moen
Enhetsleder kultur og utvikling

INNHold

1. DE VERDIFULLE KULTURMINNENE.....	7
1.1. Innledning.....	7
1.2. Kulturminner er verdier.....	8
1.3. Kulturminner i samfunnsutviklinga	8
2. BAKGRUNN OG FORMÅL.....	9
2.1. Bakgrunn og prosess.....	9
2.2. Planens formål.....	9
2.3. Planens oppbygning	10
2.4. Immaterielle kulturminner	10
2.5. Verdisetting og utvalg.....	11
2.6. Kriterier for verdivurdering	11
3. KULTURMINNEVERN.....	13
3.1. Viktige begreper	13
3.2. Ansvarsfordeling i kulturminnevernet.....	14
3.3. Lovverk	14
3.4. Nasjonale og regionale føringer	15
3.5. Økonomiske støtteordninger	16
3.6. Formidling og tilrettelegging	18
4. BOSETNING OG UTNYTTING I TIDLIGE TIDER	
4.1. Prioriterte områder	19

5. JAKT, FANGST OG FISKE	29
5.1. Utvalgte objekter	29
6. SAMISKE KULTURMINNER	43
6.1. Prioriterte objekter	43
7. LANDBRUKETS KULTURMINNER.....	53
7.1. Utvalgte objekter	53
8. VERDENSARVEN RØROS BERGSTAD OG CIRCUMFERENSEN	
8.1. Utvalgte objekter	69
9. SAMFERDSEL OG KOMMUNIKASJON.....	81
9.1. Utvalgte objekter	81
10. BYGNINGER OG BYGGESKIKK.....	91
10.1. Utvalgte objekter	91
11. KRIGSMINNER.....	104
11.1. Utvalgte objekter	104
12. OVERSIKTSKART, KULTURMINNER- OG MILJØ	110
13. BESTEMMELSER OG RETNINGSLINJER.....	111
13.1. Generelle bestemmelser (pbl § 11-9)	111
13.2. Retningslinjer	111
14. HANDLINGSPROGRAM 2020-2024	112
15. LITTERATURLISTE.....	114

1. DE VERDIFULLE KULTURMINNENE

1.1. INNLEDNING

Et hus, ei øks, en mynt, eller en bru – alt som mennesket har laget er kulturminner. Kulturminner kan også være avtrykk i naturen som for eksempel en sti, en åker eller en stor stein som det knytter seg en historie til. Alt sammen er tilknyttet menneskelig virksomhet på en eller annen måte. Hver dag forsvinner kulturminner. De kastes, brennes, eller blir erstattet av ny teknologi. Slik har det alltid vært. En bevissthet om hva vi bør ta vare på, og hva som kan utvikles videre, er viktig. En styrket kommunal kulturminnekompetanse med oversikt over kulturminner og kunnskap om lokalhistorie, er viktig for god forvaltning.

Figur 1.1: Steinalderboplass i Hodalen. Tusener av år har gått siden de første menneskene kom til Hodalen. Utsikten var den samme, da som nå.
Foto: Amund Haugen Steinbakken

Vår historie er forankra i et mangfold av spor som vi daglig omgir oss med. Sporene er ikke-fornybare kilder til kunnskap og opplevelse for dagens innbyggere og kommende generasjoner. Fortidas levninger gir oss anledning til å undre oss over, og å forstå historien. De er arven fra fortida vår, og arven knytter bånd mellom oss og våre forfedre.

Områdene som i dag utgjør Tolga kommune har vært brukt av mennesker i flere tusen år. Rike funn helt tilbake til steinalder vitner om dette. Jordbruk, jakt, fiske og fangst har alltid vært viktige næringer i kommunen, både for fastboende og for reindriftssamer som har hatt tilhold i området. I 333 år var også områdene i Tolga nært tilknyttet bergverksdrifta til Røros kobberverk. I dag er Tolga en del av verdensarvområdet Røros bergstad og Circumferensen.

Kulturminnearbeid har stor identitetsskapende verdi både for enkeltindivid og samfunn, men det forutsetter at arbeidet blir satt inn i en sammenheng.

Slik defineres kulturminner i Lov om kulturminner (§2):

«Med kulturminner menes alle spor etter menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø, herunder lokaliteter det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til.»

Materielle og immaterielle kulturminner

Der er vanlig å dele kulturminner i to hovedkategorier; materielle og immaterielle. *Materielle kulturminner* er konkrete fysiske objekter som kan sees eller tas på, som f.eks. bygninger, gravhauger, bruer og boplasser og gjenstander. *Immaterielle kulturminner* er alle former for muntlige og skrevne overleveringer. Lokale tradisjoner, sagn, myter, historier, stedsnavn, musikk og håndverkstradisjoner er eksempler på immaterielle kulturminner.

1.2. KULTURMINNER ER VERDIER

Kulturminnene omgir oss, og viser utviklinga som danner grunnlaget for dagens samfunn. Landskapet rundt oss rommer en mengde kunnskap om levde liv, ulike kulturer, og ulike måter å utnytte ressursene på. Mennesket har gjennom tidene levd i det samme landskap, men på ulike måter. Alle kulturminner kan vitne om nær eller fjern historie, og representerer derfor en verdi for samfunnet.

Et kulturminne som blir borte, eller ødelegges, kan noen ganger kopieres, men aldri erstattes. Derfor er det nødvendig å være bevisst hvilke kulturminner som er spesielt viktige for samfunnet, slik at disse kan tas vare på for framtida.

1.3. KULTURMINNER I SAMFUNNSUTVIKLINGA

Kulturminnene er en ressurs i samfunnsutviklinga, og skal ligge til grunn for verdiskaping i kommunene. Kulturminneplaner er gode styringsverktøy for kommunene, og gir grunnlag for stedsutvikling, næringsutvikling og styrking av lokal identitet.

Gjenbruk og jevnlig vedlikehold av bebyggelse gir betydelig mindre avfall og produksjonsutslipp enn nybygg. Forskning viser også at det tar lang tid før klimaregnskapet er i balanse dersom man river eksisterende bebyggelse for å erstatte disse med moderne lavenergihus. Det skal derimot ofte relativt små tiltak til for å gjøre det gamle huset mindre energikrevende. Det er derfor god grunn til å si at det grønne huset allerede er bygd.

Figur 1.2: Parti fra Vingelen. Foto: vingelen.no

2. BAKGRUNN OG FORMÅL

2.1. BAKGRUNN OG PROSESS

Miljø- og klimadepartementet, Riksantikvaren og fylkeskommunen har en pågående satsning for styrking av kommunal kulturminnekompetanse. Siden 2013 har Hedmark (nå Innlandet) fylkeskommune, som regional myndighet for kulturminnevern, tatt ansvar for koordinering av den nasjonale satsningen på kunnskapsløftet for kulturminneforvaltningen. Denne satsningen skal blant annet munne ut i at kommunene skal utarbeide egne kommunedelplaner for kulturminner og kulturmiljø.

2.2. PLANENS FORMÅL

Formålet med kommunedelplan for kulturminner og kulturmiljø er å konkretisere kommunale, regionale og nasjonale mål for kulturminneforvaltninga. I **Riksantikvaren sin strategi for arbeid med kulturarv i kommunene** (2019-2022) skriver Riksantikvar Hanne Geiran: *«Klimaendringene er vår tids største utfordring. Det er betydelige klimagevinster i gjenbruk av eksisterende bygninger og anlegg. Et hus som er bygget har allerede tatt klimabelastningen, og ny bruk av gamle bygninger bidrar til å redusere klimagassutslippene og gir mindre avfall. Bevisstgjøring av eiere og forvaltning når det gjelder bruk, gjenbruk og transformasjon av verneverdige bygninger i et klimaperspektiv, er stikkord i det grønne skiftet.»*

I arbeidet med kulturminneplanen er det registrert mange objekter og innspill. Alt innkommet materiale blir tatt vare på i kommunens arkiv. I selve planen er det et utvalg som er tatt med. Utvalget er gjort ut fra dialog i arbeidsgruppa, metoder omtalt i kapittel 2.6, og i henhold til de temaområdene/kapitlene som planen omfatter.

Hovedformålet med kommunedelplan for kulturminner og kulturmiljø er å øke kunnskapen om lokale kulturminner, og gi et godt grunnlag for en helhetlig framtidig kulturminneforvaltning. Kulturminneplanen skal også være et godt redskap for å formidle verdien av kulturminner, samt øke kunnskapen om vår historie og utvikling – og slik øke bevisstheten omkring kulturminner som identitetsskapere.

Kommunedelplan for kulturminner og kulturmiljø i Tolga har mål om:

- Gi en oppdatert statusoversikt over kulturminner og kulturmiljø i kommunen.
- Strukturere og tematisere kulturminner og kulturmiljø.
- Avklare kommunens mål for forvaltning av kulturminner og kulturmiljø, og legge opp en prioriteringsstrategi som grunnlag for videre forvaltning.
- Utarbeide en handlingsplan på bakgrunn av de prioriteringer som er gjort. Handlingsplanen skal være utgangspunkt for forvaltning og formidling av kommunens kulturarv.
- Tydeliggjøre kulturminner som en ressurs i samfunnsutviklinga. Bidra til at kulturarven blir forstått og brukt som premiss og ressurs for framtidig bruk og utvikling av landskap, arealer, bygninger og anlegg.

Med et pedagogisk opplegg er kulturminner attraktive mål i undervisning, både i skole og barnehage. Det gir barn en større forståelse for historien de er en del av, samt at det gir økt kunnskap i lokalsamfunnet. Barn kan også være formidlere og ta med seg sin familie til steder de har besøkt med skolen.

For enklere lesbarhet vil «kommunedelplan for kulturminner og kulturmiljø» i denne rapporten heretter bli nevnt som «kulturminneplan».

2.3. PLANENS OPPBYGNING

Kulturminneplanen har fått en tematisk inndeling (ikke geografisk inndeling). Dette skyldes i hovedsak at kulturminnene også kategoriseres på denne måten i den øvrige kulturminneforvaltningen på regionalt og nasjonalt nivå.

Under hvert tema er det gjort et utvalg av kulturminner som er ønskelig å framheve. Mange av disse har, jfr. plan- og bygningsloven, fått en hensynssone i kommunedelplanen med tilhørende bestemmelser og retningslinjer. Dette gir rammer for hvordan de skal forvaltes. Kulturminner som vises i kulturminneplanen gir økte muligheter for tilskudd for vedlikehold, se kap.3.5.

Det er også laget et handlingsprogram (kap.14) hvor kulturminner, områder og tema er løftet fram. Når arbeidet i handlingsprogrammet er utført, kan det være behov for å utvide kulturminneplanen. Dette gjør den til et levende dokument som skal revideres og holdes oppdatert.

Planen inneholder også kapitler med generell kunnskap om hvordan vi kan ta vare på kulturminnene.

2.4. IMMATERIELLE KULTURMINNER

Håndverksteknikker, tradisjonelt landbruk, bakst, sang, dans, musikk, og stedsnavn - er ulike kulturelle uttrykk som er en viktig del av kommunens historie. Den immaterielle kulturarven er med og gir mening til de fysiske kulturminnene. I undervisningssammenheng kan de fysiske og de immaterielle kulturminnene utfylle hverandre.

I planen er det knyttet immaterielle opplysninger til konkrete, fysiske objekt. Immateriell kulturarv har ikke vært et hovedtema i denne første generasjons kulturminneplan for Tolga.

Figur 2.1: Uthusprosjektet har som formål å istandsette uthus og utendørs konstruksjoner tilknyttet verdensarvområdet Røros bergstad og Circumferensen. De har også mål om å være en kunnskapsbase for tradisjonshåndverk. Tradisjonshåndverk er en viktig del av kulturminnevernet.

Foto: Magnus Borgos

2.5. VERDISETTING OG UTVALG

Verdisetting av kulturminner kan være vanskelig. Riksantikvaren deler kulturminner inn i tre verdinivå; nasjonal, regional og lokal verdi. Verdiene knyttes til begreper som kunnskap, opplevelse, identitet, estetikk og bruk. I tillegg vektlegges andre vesentlige egenskaper ved det enkelte kulturminnet, som f.eks. alder, autenticitet, sjeldenhet og representativitet. I Tolga finnes kulturminner som kan tilskrives lokal og regional, så vel som nasjonal verdi.

Med kulturminnelovens vide definisjon et kulturminne – *alle spor etter menneskelig virksomhet* – sier det seg selv at alt ikke kan tas vare på, og det må gjøres utvalg.

Denne planen forsøker å gi noen svar på hvilke kulturminner i Tolga det er spesielt viktig å verne om. Dette betyr imidlertid ikke at alle verneverdige og viktige kulturminner har kommet med. Mange er fremdeles ikke registrert. Planen må derfor først og fremst betraktes som en begynnelse på en prosess, og et langsiktig, strategisk arbeid med kulturminner. Kulturminner som løftes fram er i stor grad henta fra tidligere registreringer og evalueringer. I tillegg har ressurspersoner bidratt med viktige innspill og kunnskap.

2.6. KRITERIER FOR VERDIVURDERING

Identitet. Har kulturminnet, eller har det et potensiale, til å være en identitetsskaper? Kulturminner har mye å si for trygghet og trivsel til enkeltmennesket, og kan bidra til stedsidentitet.

Symbolverdi. Et kulturminne som er knyttet til en hendelse, en person eller sted, er viktig å ta vare på fordi det kan symbolisere nasjonen eller stedet. F.eks. kan Eidsvollsbbygningen symbolisere nasjonen.

Historisk kildeverdi. Kulturminner er viktige kilder til fortida. Kunnskap om tidligere folks levemåte og tankesett bør være så allsidig som mulig.

Representativitet. Utvalget av kulturminner må være representativt for ulike tidsepoker og sosiale grupper. Det er ikke mulig eller ønskelig å ta vare på alt.

Miljøverdi, variasjon og homogenitet. Et miljø som har tydelige spor etter sammenhengende bruk bakover i tid har ofte en stor variasjonsbredde. Andre miljø som har blitt til over kort tid og eller etter helhetlig planlegging er gjerne homogene. Begge typer er spesielt sårbare, og nye tiltak må vurderes nøye.

Estetisk verdi. Estetiske opplevelser har alltid en verdi i seg selv. Mange kulturminner, både materielle og immaterielle, blir opplevd som vakre. Spesielt viktig er samspeilet mellom enkeltobjekt og omgivelsene. Eksempelvis et steingjerde i et åkerlandskap, et gammelt fjøs på et godt bevart gardstun osv.

Kvalitet. Mange kulturminner representerer høy kvalitet i råstoff og materiale, håndverk og utforming.

Bruksverdi. Mange kulturminner har stor bruksverdi, enten i opprinnelig utforming, eller med visse endringer og tilpasninger.

Fysisk tilstand. "Kulturminnets/Kulturmiljøets helse". Vurdere tilstand for bevaring. Der hvor en har valgt mellom to likeverdige objekt eller miljø, vil det være rimelig å velge det som har best fysisk tilstand.

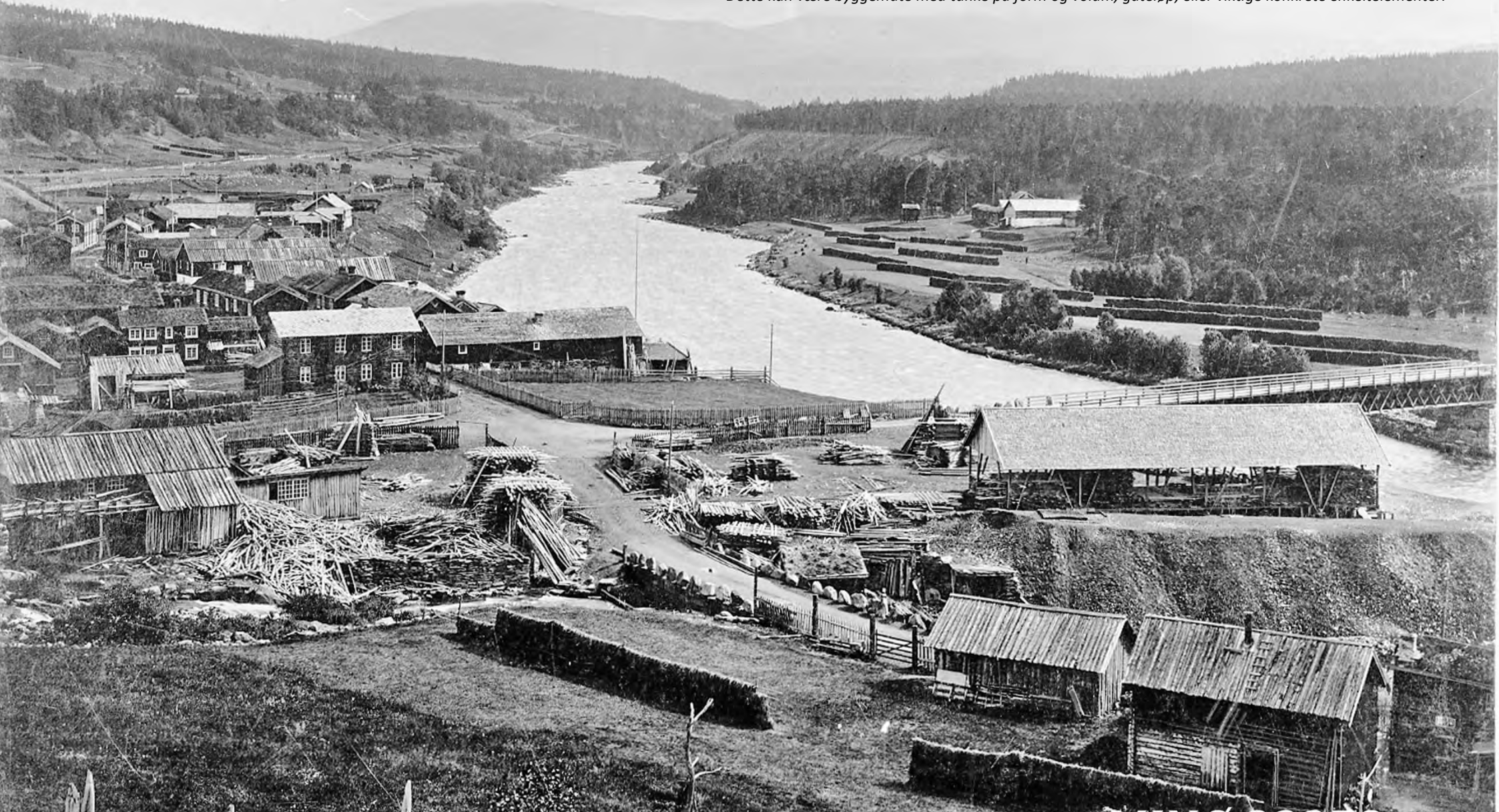
Pedagogisk verdi. Alle kulturminner forteller om fortida, og de har historisk kildeverdi. Å gå i det samme miljøet og oppleve sporene menneskene har etterlatt seg i form av gjenstander, bygninger, musikk, mv, gir større forståelse av fortida enn bare å lese om den.

Autenticitet. Få kulturminner har beholdt opprinnelig form og funksjon uendret. Disse må sikres, da de representerer en spesiell kildeverdi fra opphavsperioden.

Alder. På grunn av at det blir færre kulturminner, jo lengre bakover i tid vi går, er det spesielt viktig å verne om de med høy alder.

Figur 2.2: Foto som viser Tolga rundt år 1900. Mye er endret, men vi kjenner igjen flere viktige elementer: Gateløpet Gata med gardsbebyggelsen, slagghaugene på Malmplassen, og elva Tolja som renner ut i Glåma.

Et sted, og et landskap, er i kontinuerlig endring så lenge det er i bruk. Slik må det langt på vei også være for at det skal være et levende sted. Likevel er det viktig å være bevisst hva det er som gjør et sted til et sted, og hva som gir det identitet. Disse elementene, eller særtrekkene, er det viktig å verne om og ivareta. Dette kan være byggemåte med tanke på form og volum, gateløp, eller viktige konkrete enkeltelementer.

3. KULTURMINNEVERN

3.1. VIKTIGE BEGREPER

Arkeologisk kulturminne: Fysiske spor etter menneskelig virksomhet der utgravning og dokumentasjon i hovedsak utgjør kunnskapskilden.

Automatisk fredet: Automatisk fredet innebærer at angitte typer kulturminner er fredet direkte iht. kulturminneloven §4 (1978). Alle kulturminner fra før 1537, stående byggverk fra perioden 1537-1649, og samiske kulturminner eldre enn 1917, er automatisk fredet. Automatisk fredete kulturminner har en sikringssone på 5 meter rundt det fredete objektet. Alle inngrep i automatisk fredete kulturminner er forbudt.

Fredet kulturminne: Fredning er lovens strengeste form for vern. Et fredet kulturminne er vurdert til å være av nasjonal eller vesentlig regional verdi, og er fredet etter kulturminneloven. Alle endringer som går ut over vanlig vedlikehold er forbudt.

Fredningsverdig kulturminne: Kulturminnet er av nasjonal verdi, og kan vurderes fredet etter kulturminneloven.

Kulturlandskap: Landskap påvirket av menneskelig virksomhet.

Kulturmiljø: Med kulturmiljø menes områder hvor kulturminner inngår som del av en større helhet eller sammenheng.

Kulturminne: Med kulturminne menes alle spor etter menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø. Herunder lokaliteter det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til.

Listeført kirke: Alle kirker bygd mellom 1650 og 1850 er listeførte. I tillegg er en rekke kirker bygd etter 1850 også listeførte. At en kirke er listeført, innebærer at den er definert som verneverdig, og har nasjonal verdi.

Listeføringen innebærer at alle saker som gjelder endringer, også istandsettings- og vedlikehold, skal sendes Riksantikvaren for faglig uttalelse. Det er likevel biskopen som gir endelig vedtak etter kirkeloven.

Løse og faste kulturminner: Vi skiller mellom faste og løse kulturminner. Faste kulturminner er stedbundne, f.eks. bygninger, boplasser, gravhauger, kokegroper, stolpehull med videre. Løse kulturminner er alle typer gjenstander som er løsrevet fra en fast kontekst, f.eks. gjenstander som er kommet for dagen ved en arkeologisk utgravning.

Midlertidig fredning av enkeltobjekter og områder rundt disse kan vedtas om et kulturminne er truet, eller om man vil evaluere kulturminnet med tanke på permanent fredning. Slike vedtak kan oppheves dersom kulturminnet ikke lenger er truet, eller kulturminnemyndigheten ikke vil følge opp saken med permanent fredning. Om det tas sikte på permanent fredning vil vedtaket om midlertidig fredning bli stående til nytt vedtak om permanent fredning er fattet. Midlertidige fredete kulturminner blir forvaltet etter kulturminneloven, likt vedtaksfredete kulturminner. Dette vil si at alle endringstiltak skal godkjennes av kulturminnemyndigheten.

Regulert til bevaring: Kulturminnet er beskyttet gjennom regulering. I planer utarbeidet etter plan- og bygningsloven 1985 er de regulert til spesialområde bevaring. I planer etter plan- og bygningsloven 2008, er de regulert med hensynssone kulturminne.

SERFRAK-registeret: SEFRAK-registreringene (Sekretariatet for Registrering av Faste Kulturminner i Norge) ble utført i hele landet perioden 1975-1995 av bygninger eldre enn 1900. SEFRAK-registreringen innebærer ingen form for vern.

Verneverdig/bevaringsverdig kulturminne: Begrepene verneverdig/bevaringsverdig har ikke juridisk innhold. De brukes for å beskrive verdien av et kulturminne for en enkeltperson eller en gruppe.

3.2. ANSVARSFORDELING I KULTURMINNEVERNET

Myndighet og forvaltningsansvar i kulturminnevernet er fordelt mellom Staten, Fylkeskommunen, Sametinget og kommunene. Riksantikvaren er utøvende faginstans for Klima- og miljødepartementet, mens Fylkeskommunen/Sametinget, som regionalt forvaltningsorgan, har fått delegert myndighet gjennom Riksantikvaren. Ansvarsfordelingen i den offentlige kulturminneforvaltningen er nærmere beskrevet i Forskrift om faglig ansvarsfordeling m.v. etter kulturminneloven.

Klima- og miljødepartementet er kulturminneforvaltningens øverste organ med hovedansvar for utforming og oppfølging av nasjonal kulturminnepolitikk. Departementet tar de endelige avgjørelsene i plansaker ved innsigelse, og har myndighet etter kulturminneloven til å innkalle eller gjøre påkrevde endringer i kommuneplaners arealdel i tilfeller der nasjonale kulturminneinteresser er satt til side.

Riksantikvaren er direktorat for kulturminneforvaltning under Klima- og miljødepartementet med ansvar for gjennomføring av den statlige kulturminnepolitikken. Riksantikvaren kan fremme innsigelse ved trussel mot kulturminner av nasjonal interesse. Regional kulturminneforvaltning varsler Riksantikvaren og kommer eventuelt med innsigelse dersom et planforslag truer nasjonale kulturminneinteresse.

Regional kulturminneforvaltning ved Innlandet fylkeskommune og Sametinget er regionale kulturminneforvaltningsorgan for Tolga. Disse har delegert myndighet etter kulturminneloven. De har forvaltningsmyndighet for de automatisk fredede kulturminnene, mens Riksantikvaren har det overordnede ansvaret. Fylkeskommunen og Sametinget veileder i kommunenes planprosesser, gjennom faglig rådgivning og formidling av nasjonale og regionale mål og retningslinjer.

Kommunen er planmyndighet og har i utgangspunktet bestemmelsesrett over egne arealer. Kommunen har ansvar for at bevaring av kulturminner

og kulturmiljøer inngår i arealplanleggingen på en slik måte at nasjonale, regionale og lokale kulturminneinteresser ivaretas. Plan- og bygningsloven er et sterkt virkemiddel som kommunen kan bruke til å regulere arealer hvor kulturminner og kulturmiljøer inngår med bestemmelser om vern.

Soner som reguleres til bevaring markeres i arealplaner.

3.3. LOVVERK

Det er i hovedsak to lover som gir beskyttelse av kulturminner: kulturminneloven og plan- og bygningsloven. Kulturminneloven er en særlov, og gjelder foran plan- og bygningsloven. Kulturminneloven forvaltes av Riksantikvaren på nasjonalt nivå, og av fylkeskommuner, Sameting, arkeologiske landsdelsmuseer og sjøfartsmuseer på regionalt nivå. Det finnes egne forskrifter som skisserer ansvar og myndighet til hver av disse instansene.

Lov om kulturminner av 1978 (kulturminneloven) omfatter kulturminner av nasjonal interesse. Loven definerer hvilke kulturminner som er automatisk fredede, fastslår regler for fredning etter enkeltvedtak, og regulerer eiendomsrett til løse kulturminner. Loven håndheves av Riksantikvaren og fylkeskommunen etter delegert myndighet.

I Tolga kommune finnes det litt over 300 registrerte fredete kulturminner etter kulturminneloven. På landsbasis er det kun i overkant av 1 % av alle bygninger fra før 1900 som er fredet. Det vil si at svært mange verdifulle kulturminner ikke er beskyttet, og må eventuelt tas vare på ved hjelp av andre virkemidler. Dette kan gjøres ved hjelp av plan- og bygningsloven (pbl). Gjennom pbl kan også kommunene bidra til å gi spesielt verdifulle kulturminner formelt vern.

Lov om planlegging og byggesaksbehandling av 2008 (plan- og bygningsloven) er det viktigste kommunale virkemidlet for bevaring av kulturminner og kulturmiljøer. Her kan kommunen sikre bevaringsverdige bygninger og gi tilstrekkelig vern, både i sammenheng med arealplan og i enkeltsaker. I arealplaner sikres kulturminner med hensynssoner med tilknyttede bestemmelser. Kommunen har også hjemmel til å gi pålegg om utbedring av eksisterende bygninger, såfremt det vil gi en vesentlig forbedring av byggverkets funksjon - av hensyn til bevaringsverdi.

Plan- og bygningsloven (PBL) i kulturminneforvaltningen

PBL er et av kommunens verktøy i forvaltningen av kulturminner;

§ 11-8 omhandler ulike hensynssoner: «Kommuneplanens arealdel skal i nødvendig utstrekning vise hensyn og restriksjoner som har betydning for bruken av areal». For kulturminneverdier har enten sone c) eller sone med særlige hensyn til bevaring av kulturmiljø eller sone d) Båndlegging etter kulturminneloven benyttes.

§ 11-9 slår fast at kommunen, uavhengig av kommuneplanens arealformål, også kan vedta bestemmelser om ulike hensyn.

Disse kategoriseres i 8 punkter, hvorav nr. 7 omhandler kulturminner: hensyn som skal tas til bevaring av eksisterende bygninger og annet kulturmiljø.

§ 12-7 omhandler bestemmelser i reguleringsplan, og slår fast at det kan settes bestemmelser for å sikre verneverdier i bygninger, andre kulturminner, og kulturmiljøer, herunder vern av fasade, materialbruk og interiør, samt sikre naturtyper og annen verdifull natur.

3.4. NASJONALE OG REGIONALE FØRINGER

Det finnes meldinger og planverk for kulturminnefeltet på alle forvaltningsnivå. Disse skal sikre langsiktighet, forutsigbarhet og helhetlig tenkning på kulturminnefeltet og definerer strategier, målsettinger og tiltak for dette. Gjeldende statlige føringer er skissert i Stortingsmelding nr. 16 (2019-2020) «Nye mål i kulturmiljøpolitikken – Engasjement, bærekraft og mangfold»

Fylkesdelplan for vern og bruk av kulturminner og kulturmiljøer «Kulturminner for Hedmarks framtid» ble vedtatt i 2005. Visjonen er å gjøre Hedmarks fortid til en levende og meningsfylt del av framtida. Planen nevner flere kulturmiljø og objekter i Tolga som interessante på regionalt nivå: gamle fangstanlegg, kulturmiljøet i Vingelen, Tolga som tettsted og stasjonsbygningen, Holøyen skole, Rausjødalen setermeieri, lensmannsstabburene i Erlia, Gammelbrua og bureisningsbruket Røset. Hedmark ble 1.1.2020 en del av Innlandet fylke, men fylkesplan for Hedmark gjelder fortsatt for regionen.

Figur 3.1: Rausjødalen setermeieri har åpent for besøkende hver sommer, og har ulike arrangementer. Foto: Eivind Moen

I tillegg er det nasjonale prosesser i gang som berører Tolga. Riksantikvaren arbeider med KULA-områder (Kulturhistoriske Landskap av nasjonal interesse). Her er deler av Tolga kommune foreslått. Tolga sentrum og Erlia med tørrmurene som landskapselement er også foreslått som et nytt nasjonalt utvalgt kulturlandskap. Landbrukets kulturlandskap er forma gjennom generasjoners bruk, og gir rammer for satsing på kultur, lokal mat, friluftsliv, bosetting og turisme, og er leveområde for mange plante- og dyrearter.

3.5. ØKONOMISKE STØTTEORDNINGER

Fredning eller vern vil i seg selv kun gi begrensa beskyttelse for det enkelte kulturminne/kulturmiljø. Det aller viktigste er at eier selv er positiv og motivert for å ta vare på kulturminnet. Dette krever gjerne både kunnskap og økonomiske ressurser. Det er derfor viktig at kulturminneforvaltningen, på alle nivå, legger til rette for dette.

Offentlige støtteordninger

Det finnes ulike statlige tilskuddsordninger som eiere av kulturminner kan søke på. Disse er underlagt Klima- og miljødepartementet, Landbruksdepartementet og Kulturdepartementet, og forvaltes henholdsvis av Norsk Kulturminnefond, Riksantikvaren, Statsforvalteren og Norsk Kulturråd. Tilskuddsordninga fra kulturrådet skiller seg noe fra de andre, da den åpner for å støtte prosjekter knytta til dokumentasjon og formidling, i tillegg til konkret arbeid med bevaring og fysisk sikring. Flere fylkeskommuner og kommuner har også etablert støtteordninger.

Eiendommer som er freda i henhold til kulturminneloven gis fritak for eiendomsskatt.

SMIL-tilskudd

Gjennom sitt regionale miljøprogram gir Statsforvalteren tilskudd til å ta vare på kulturminner. Selve tilskuddsordningen heter SMIL. Tilskudd til Spesielle Miljøtiltak I Landbruket. Tiltak det søkes om, må være knyttet til landbrukseiendommer der jordarealet er i drift (selvstendig drift eller bortleie). Bakgrunnen for ordningen begrunnes slik (sitat fra Statsforvalteren sine nettsider):

”Kulturlandskapet er en viktig del av kulturarven vår og representerer store kulturverdier. Kulturlandskapet er også viktig i forhold til det biologiske mangfoldet, reiselivet, og ikke minst som en trivselsfaktor for folk flest. Skjøtsel av kulturlandskapet skal bidra til vern av gammel kulturmark, gamle ferdselsårer, kulturminne, tekniske anlegg og verneverdig bygningsmasse”.

Norsk Kulturminnefond (Kulturminnefondet):

Kulturminnefondet er en tilskuddsordning for bevaring av kulturminner og kulturmiljø, og er et viktig virkemiddel for bevaring av privateide kulturminner. Fondet får sin bevilgning over statsbudsjettet gjennom eget tildelingsbrev fra Klima- og miljødepartementet.

Kulturminnefondet er opprettet for å gi tilskudd til verneverdige kulturminner og kulturmiljøer og skal:

- Stimulere til økt verneinnsats fra eiere og næringsliv.
- Bidra til å sikre at et mangfold av kulturminner og kulturmiljøer bevares og aktiviseres som grunnlag for opplevelse, kunnskap, utvikling og verdiskaping.
- Støtte prosjekter hvor det er samspill mellom offentlige og private aktører.

I søknader til kulturminnefond skal objekter som står omtalt i kommunedelplan for kulturminner prioriteres.

Her følger en oversikt over andre offentlige støtteordninger:

(Merk at listen ikke er uttømmende, og at dette stadig er i endring)

- Sametinget og fylkeskommunene har egne tilskuddsordninger til kulturminnetiltak på verneverdige bygninger og anlegg. Søknadsfrist er 1.desember. Det anbefales å ta kontakt med fylkeskommunen eller Sametinget ved spørsmål. Det finnes mye informasjon på <https://innlandetfylke.no/tjenester/kulturarv/>
- SMIL-tilskudd. Omtalt i boks til venstre. Forvaltes av de lokale landbrukskontorene som fordeler midlene. Kommunen har muligheter til å gjøre prioriteringer med bakgrunn i kulturminneplanen.
- Tilskudd til tiltak i utvalgte kulturlandskap i jordbruket skal bidra til å sikre verdier knyttet til landskap, biologisk mangfold, kulturminner og

kulturmiljøer, herunder sikre langsiktig skjøtsel og drift. Forvaltes av kommunen.

- Kulturminnefondet. Omtalt i boks på førre side.
- Tilskudd til vern og sikring av freda bygg og anlegg: Bevaringsprogrammet for freda bygninger i privat eie. Søknaden sendes fylkeskommunen.
- Tilskudd til arkeologiske undersøkelser ved mindre, private tiltak, skal sikre og ta vare på kunnskap om arkeologiske kulturminner. Søknaden sendes fylkeskommunen.
- Tilskudd til freda og andre særlige verdifulle kulturmiljø og landskap, med satsingsområde freda kulturmiljø etter kulturminneloven eller andre viktige kulturmiljø og landskap.
- Tilskudd til skjøtsel av automatisk freda kulturminner: Bevaringsprogrammet for utvalgte arkeologiske kulturminner og bergkunst.
- Tilskudd til fartøyvern: Bevaringsprogrammet for fartøy. Søknaden sendes til Riksantikvaren.
- Tilskudd til teknisk-industrielle kulturminner: Midlene fordeles av Klima- og miljødepartementet/Riksantikvaren, og går under bevaringsprogrammet for tekniske og industrielle kulturminner. Søknaden sendes til Riksantikvaren.
- Tilskudd til brannsikring og beredskapstiltak. Bevaringsprogrammet for brannsikring av tette trehusmiljø og stavkirker. Søknaden sendes til fylkeskommunen/Riksantikvaren.

Rentekompensasjonsordning for istandsetting av freda og verneverdige kirkebygg. Rettet mot kommuner og kirkeiere. Søknaden sendes til Husbanken.

Private støtteordninger:

Det finnes flere ulike fond, stiftelser, legater og ideelle organisasjoner som deler ut midler til kulturminnetiltak. Her presenteres en oversikt over noen av disse. Legg merke til at det kan variere fra år til år hvilke prosjekter aktørene støtter, og det er lurt å undersøke hvilke satsingsområder som gjelder til enhver tid.

- **Landbrukslegatet i Norges Vel:** Støtter tiltak som bidrar til næringsutvikling og nyskapning i landbruket. Satsingsområde er bevaring av gamle hus og gjenstander dersom de inngår i næringsvirksomhet (turisme eller næringsliv).
- **Kultur- og miljølegatet i Norges Vel:** Satsingsområde er bevaring av gamle hus og gjenstander dersom de inngår i næringsvirksomhet (turisme eller næringsliv).
- **Sat Sapienti:** Vedlikehold/forbedring av historiske minnesmerker i Norge. Fremme kunnskap til forståelsen av industriell miljø og betydning i bedriftene i Norge. Også bidrag til offentlige museer.
- **Stiftelsen UNI:** Allmennyttig stiftelse som verner mennesker og fortidsminner.
- **Gjensidigestiftelsen:** Aktivitet, trygghet og helse.
- **Rydd et kulturminne:** Midlene fordeles av Norsk kulturarv, og går til skjøtsel av kulturminner.
- **Major og advokat Eivind Eckbos legat:** Legatet har ti satsingsområder, deriblant; norsk kunst, kulturliv og kulturvern.
- **«Ta et tak»-aksjonen:** Midlene fordeles av Norsk Kulturarv og retter seg mot våningshus og driftsbygninger.
- **Kulturminner for alle:** Fortidsminneforeningen deler ut midler for å styrke våre gamle håndverk, og sikre fellesskapets kulturminner.

Legatsiden har oversikt over flere forskjellige støtteordninger, noen av disse gjelder også tilskudd til kulturminnetiltak.

3.6. FORMIDLING OG TILRETTELEGGING

For å lykkes med å skape begeistring for kulturminnevern, er formidling og tilgjengelighet en forutsetning. Kulturminneplanen har en viktig målsetting å bruke kulturarv som bakgrunn for lokal aktivitet, og økt fokus på kulturminnenes verdi i lokalsamfunnets identitet. Økt kunnskap og bevissthet om kulturminner og kulturmiljø i Tolga, vil på sikt bidra til at flere ser verdien av å ta vare på dem. Det er selvsagt mange måter å formidle og legge til rette på. Utfordringen er å velge de riktige historiene og formidle dem på en fengende måte til ulike målgrupper.

Figur 3.2: Dølmotunet er et levende gardsmuseum midt i Tolga sentrum og en idyllisk plass for hele familien. Tunet er et firkanttun bestående av ni hus med bl.a. trønderlåninspirert ku- og saueffjøs i stein, stall og mye innbo. Dølmotunet utgjør et viktig kulturmiljø i Tolga sentrum, og er omtalt i planens objekt 63.

Det er en stor utfordring, også internasjonalt, at mange flotte bygninger og anlegg tas ut av bruk og blir overlatt til seg selv, og forfaller. I Tolga kommune finnes det flere eksempler på slike anlegg. Eksempelvis utmarksløper, hoppbakker, bygninger og anlegg fra kopperverkstida. Hvordan kan vi eventuelt legge til rette for ivaretagelse og formidling av disse verdifulle kulturminnene og miljøene som ikke lenger er i bruk?

Universell utforming og tilrettelegging av kulturminner er et viktig tema. Universell utforming betyr at produkter, byggverk og uteområder som er i alminnelig bruk skal utformes slik at alle mennesker skal kunne bruke dem på en likestilt måte, så langt det er mulig, uten spesielle tilpasninger eller hjelpemidler. I forhold til kulturminner kan dette by på ekstra utfordringer da det er viktig at endringer og/eller nye installasjoner ikke forringer kulturminnet, men det er fullt mulig å finne gode løsninger også her.

Figur 3.3: Universelt utformet inngangsparti ved Tørberget kirke i Trysil.
Foto: Ole Martin Norderhaug.

4. BOSETNING OG UTNYTTING I TIDLIGE TIDER

Kulturminnene er vår mulighet til å møte fjern fortid. Slike møter skaper gjerne en opplevelse av nærhet til fortidas mennesker som bodde og levde i dette miljøet. Alle funn fra før reformasjonen i 1537 er automatisk fredet. I tillegg er stående byggverk fra før 1650, og alle samiske kulturminner fra før 1917 automatisk fredet.

Fornminner ligger ofte mer eller mindre skjult i terrenget. Dermed er det spesielt viktig å legge til rette for informasjon og tilgjengelighet. God og levende formidling er avgjørende for opplevelsen og forståelsen av kulturminnet. Formidling på selve stedet der fornminnet er, kan gi ytterligere kjennskap til hvordan menneskene levde og virket.

Tidsakse

Eldre steinalder:	10 000 - 4 000 f.Kr
Yngre steinalder:	4 000 - 1 800 f.Kr
Eldre bronsealder:	1 800 - 1 000 f.Kr
Yngre bronsealder:	1 000 - 500 f.Kr
Eldre jernalder:	500 f.Kr - 570 e.Kr (Folkevandringstid 400-570)
Yngre jernalder:	500 e.Kr - 1 000 (Vikingtid 800-1050)
Tidlig middelalder:	1 050 - 1 150
Høymiddelalder:	1 150 - 1 350
Senmiddelalderen:	1 350 - 1 537
Nyere tid:	Tida etter reformasjonen fram til i dag

Forvaltningsansvar for fornminner

Fredete kulturminnene blir ivaretatt gjennom Kulturminneloven.

Forvaltningsmyndighet for kulturminner fra før reformasjonen (fornminner) er lagt til Kulturhistorisk museum og Innlandet fylkeskommune, mens Riksantikvaren har det overordnede ansvaret. Kommunen har likevel ansvar for at det blir tatt hensyn til fornminnene, samt å bidra til utvikling og

formidling av disse. Alle innbyggere har også et ansvar. Det er viktig å ta hensyn ved ferdsel i områder med kulturmiljø. Dersom det oppdages skade eller hærverk, på eller ved fornminnene, er det viktig å kontakte kulturavdelingen i fylkeskommunen. Blir det gjort funn som kan tenkes å være et fornminne er det plikt om varsling til forvaltningsmyndighet, iht til kulturminneloven.

4.1. PRIORITERTE OMRÅDER

Tolga kommune har, ved søk i mars 2021, 312 registrerte forhistoriske kulturminner i Riksantikvarens database Askeladden. Alle disse blir ivaretatt gjennom kulturminneloven. Lokalitetene er alt fra store fornminnefelt slik som fangstanlegg, gravfelt og jernvinneanlegg, til dyrkingsspor, bosetningsspor og kjølgroper. I tid spanner disse fra eldre steinalder til middelalder.

I kulturminneplanen er det gjort et lite utvalg som blir presentert. Utvalget er gjort ut i fra følgende kriterier:

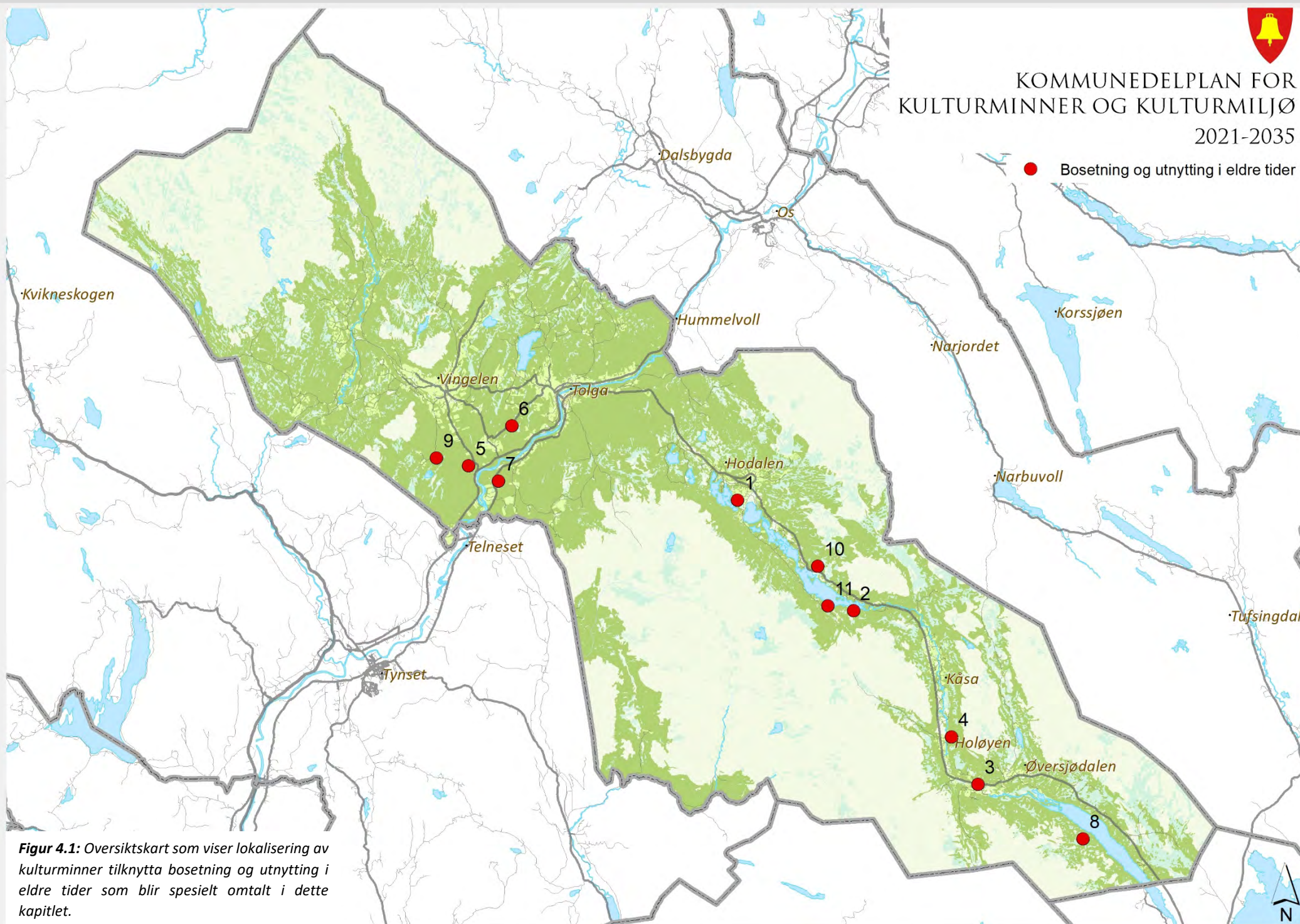
- Alder og tematisk spredning
- Formidlingspotensial
- Tilknytning til turstier

Nr.	Objekt	Hensynssone
1	Steinalderboplasser ved Luråa, Hodalen	H730
2	Steinalderboplass ved Storjøn	H730
3	Gravhauger Orvøyen, Holøydalen	H730
4	Gravrøys, Holøyen	H730
5	Jernvinne, Skolemestergjelta	H730
6	Jernvinne, Åssaga	H730
7	Jernvinne, Eidsmoen	H730
8	Jernvinne, Sandnesbekken	H730
9	Tjurrumile (Tjæremile), Åsen	H730
10	Tjurrumiler (Tjæremiler) i Hodalen	H730
11	Kulturmiljøet ved Storsjøen, Hodalen landskapsvernområde	H730

KOMMUNEDELPLAN FOR KULTURMINNER OG KULTURMILJØ 2021-2035

● Bosetning og utnytting i eldre tider

Figur 4.1: Oversiktskart som viser lokalisering av kulturminner tilknyttet bosetning og utnytting i eldre tider som blir spesielt omtalt i dette kapitlet.

1 Steinalderboplass ved Luråa, Hodalen

Menneskene som kom til Norge da landet ble isfritt for rundt 11 000 år siden, var vant til å bruke bergarten flint som råstoff til redskaper. I Norge finnes ikke flint i fast fjell, men kan likevel dukke opp langs kysten. Flinten kom dit fastfrosset under isfjell som hadde drevet opp til norskekysten fra Østersjøen. Da isfjellene smeltet, ble flinten liggende igjen. Steinaldermenneskene plukket den med seg. Derfor kan vi finne flint i våre fjellområder.

Steinaldermenneskene lærte raskt å finne andre typer stein som egnet seg til piler, økser og kniver. Redskaper som trengte skarpe skjæreegger og odder, ble laget av flere typer bergarter: bergkrystall, kvarts, finkornete kvartsitter, kalsedon, jaspis og rhyolitt. Imidlertid hadde man ikke bare stein til rådighet - både skinn, bein og tre var utbredte materialer til å lage redskaper og andre bruksgjenstander av.

Nord for gardstunet Åmo i Hodalen, er det funnet sport etter en steinalderboplass. Her ble det funnet avslag av flint. Under registrering sommeren 1980 ble det også funnet ett avslag av lys grålig kvartsitt, og ett avslag av mørk - en nærmest sort - kvartsitt. På stedet er det også under harving i 1979 funnet en spydspiss av jern.

Det er også funnet en steinalderboplass ei lun vik i nordvestre ende av Nordersjøen i Hodalen.

Figur 4.2: Steinalderboplassen ligger ved elva Luråa, mellom sjøene Drengen og Nordersjøen.

2 Steinalderboplass ved østre ende av Storsjøen

Steinaldermennesket bodde i huler eller skinntelt, og var kledd i skinnklær. De spiste både bær, nøtter, kjøtt og fisk. Gjennomsnittlig levelalder var ikke mer enn 30 år, og dødsårsakene mange. Menneskene levde i nær kontakt med naturen. I store deler av steinalderen var klimaet varmere enn det er i dag.

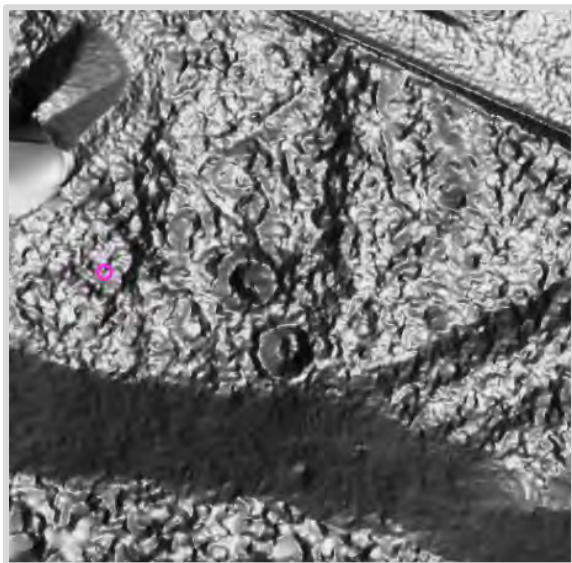
Figur 4.3: Illustrasjon fra Arkikon som viser hvordan en boplass for steinaldermennesket kunne ha sett ut. De fleste steinalderboplasser har tilknytning til vann, og gjerne gode fiskeplasser.

På en slette i den nordvendte lia ved Storsjøen i Hodalen ligger en steinalderboplass. Herfra har man utsikt over Storsjøen, og mot Volknollen og Volfjelet. Over sletta fører en sti hvor vegetasjonen er slitt bort. Her er det funnet avslag av mørk grønn kvartsitt.

I prøvestikk var lagfølgen 1-3cm torv, et tynt kølag, og steril sand. Området er i dag bevoskt med einer, lyng og mose. Avgrensninga av boplassen er noe usikker. I den sørlige delen av boplassen ligger en kølmile, og i nordøstre kant en naturlig forhøyning som er dekket av køl. På grunn av denne senere bruken av samme sted, kan boplassen og spor etter denne, være forstyrret og noe omrotet (askeladden.no).

3 Gravhauger, Orvøyen, sør for Holøydalen kirke

Med fin utsikt mot Sålekinna ligger to gravhauger ved Orvøyen i Holøyen, på sørsida av Høløydalen kirke og Fv26.

Figur 4.4: Bildet viser lidarscanning av området. Vi ser de to gravhaugene tydelig midt i bildet. I øvre høyre hjørne sees Fv26 som en linje. På nordsida av denne ligger Høløydalen kirke.

På en flat mo er det registrert en rundhaug med klart markert og pen fotgrøft rundt hele. Fotgrøfta er litt utflytende i nordøst fordi røttene har fylt den opp. I midten har den ei markert grop – sannsynligvis ei plyndringsgrop. Rundhaugen er bevakst med furu, noe som forårsaker at den ellers pene rundaktige profilen er noe skadet i den ene kanten.

Rundt tre meter nordvest for rundhaugen, ligger en avlang grop i bakken, men en markert jordvoll rundt. Jordvollens bredde er omtrent 1,5 m, og høyde omtrent 0,4 m. Flere furuer vokser på vollen som ellers er dekket av lyng og mose, samt noe gras.

4 Gravrøys, Holøyen

I ei vestvendt li, mellom bratte skrenter, ligger ei gravrøys fra bronsealder – jernalder på et indre platå som er dyrka opp. Røysa ligger omtrent 15m fra jordekanten. Lia er i dag dekket av bjørk og bjørkekratt, med enkelte furuer innimellom. Einer, lyng og gras i bunnsjiktet, og en del stein i dagen. Mot nordvest er det fin utsikt mot en bergtopp.

Røysa har pen, avrundet, såteformet røys, men er noe utflytende i kanten. Den er bygd av hodestor og noe mindre stein. Røysa er omtrent 5m i diameter, 0,75m høy. Røysa er dekket av lav, ellers litt lyng og ris.

Gravrøysa ble registrert av arkeolog U. B. Walhovd i 1980, og senere gravd ut av arkeolog. Det eneste konkrete funn som ble gjort, var et lite gravkammer i ene kanten av haugen. Kølne ble datert til Vikingetid. Etter utgraving ble haugen rekonstruert i nøyaktig samme form som den opprinnelig hadde. Haugen virket urørt før den ble gravd ut.

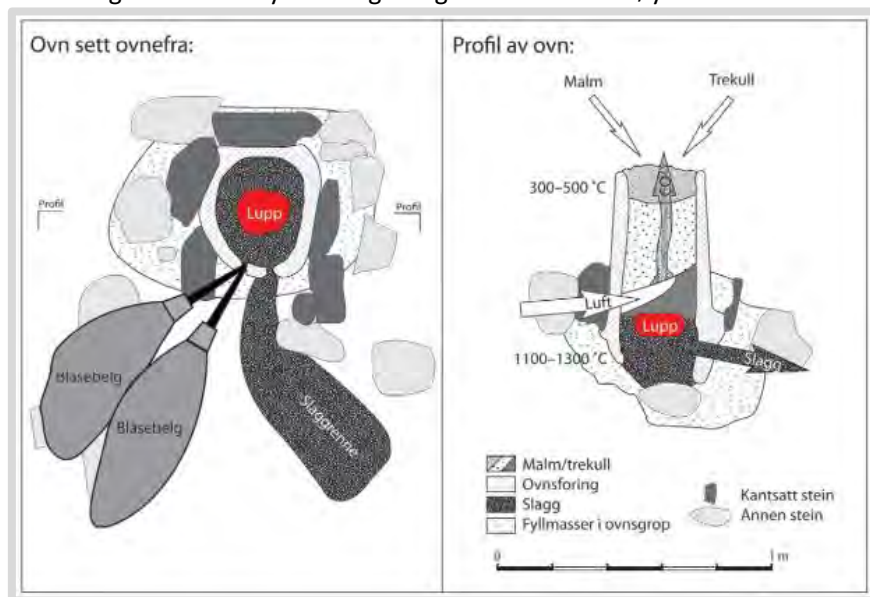

Figur 4.5: Gravrøys i Holøyen. Foto: Jon Vingelen

5 Jernvinne, Skolemestergjelta

Ved Skolemestergjelta i Kvinnan er det funnet jernframstillingsovn fra middelalderen. Ovnen er en såkalt sjaktovn med sidetapping av slagg, og representerer en teknologi som er tatt i bruk fra rundt 700 e.Kr. Ovnstypen var utbredt i Sør-Norge til og med Gauldalen, og var i bruk fram til rundt 1300 e.Kr. (Espelund 2005).

Ovnen i Skolemestergjelta er ikke utgravd, men tilsvarende ovner er gravd ut andre steder. Dette har gitt innsikt i hvordan de ser ut. Ovnen sto vanligvis på bakkenivå, og besto av en murt sjakt av magret og brent leire. Sjakta har hatt innvendig form av en sylinder og trolig vært ca 80 cm høy med indre diameter

Figur 4.6: Prinsippskisse av sjaktovnen med sideavtapping av slagg. Selve jernproduksjonen har foregått i en minst 0,7 meter høy pipeforma leirsjakt som har vært cirka 0,4 meter i tverrmål. Ovnen har blitt varma opp til 1100–1300 °C i forbindelse med reduksjonsprosessen. Luft har blitt tilført med én eller to blåsebelger (Jakobsen et al. 1988: 93–94; Rundberget 2012: 112). Det ubearbeidede jernet (luppen) samler seg i nedre del av ovnen, og slaggstoffene tappes ut på siden. Illustrasjon: A. Mjærum, Kulturhistorisk museum.

på ca 30 cm. Rundt ovnen, på tre sider, var det plassert steinheller for å holde på plass isolasjon av sand. Ei slik steinhelle er funnet i Skolemestergjelta (Gjermundsen m.fl. 2011). På den fjerde sida av ovnen har det vært luftinntak for blåsebelg og hull for tapping av slagg. Ved Skolemestergjelta er ikke sjakta for blåsebelg og tapping bevart fordi leira sjakta har vært laget av, er ødelagt av frostsprengning.

Slagghaugen vises godt på Skolemestergjelta, og er fire til fem meter lang og en meter høy. Slagget er avfallet fra jernproduksjonen, og ble spadd bort fra ovnen.

For å lage jern trengtes malm som inneholdt jernoksid. Som regel ble myrmalm brukt, med unntak av tilfeller i Hodalen der det ser ut som om malmen ble henta opp fra sjøene. Ikke all myr gir god myrmalm, men dersom det ligger rødt slam eller rustrødt vann med et oljelignende belegg på overflata av myra, kan dette være en indikator på at her dannes det malm. Etter at malmen var henta opp fra myra, måtte den tørkes og røstes for å fjerne kjemisk forbundet vann. Etter røstinga var malmen lettere og kunne fraktes til ovnen. Til smeltinga av malmen trengtes trekøl. Dette ble brent i kølmiler.

De som framstilte jernet, måtte ha spesialisert kunnskap om både å røste malm, framstille køl, og bygge ovn. Kunnskap spredte seg med at mennesker flytta på seg. Mye tyder på at jernet i denne perioden ble tilgjengelig for de fleste (Espelund 2005).

De ovnene som er funnet i distriktet, har produsert relativt store mengder jern. Beregninger av hvor mye jern en gard i middelalderen trengte, anslås fra en til fem kilo i året. I Skolemestergjelta ser det derfor ut til at det ble produsert mer jern enn hva en gard trengte. Enten samarbeidet flere om produksjonen, eller jernet kan ha blitt solgt.

6 Jernvinne, Åssaga

I sørvest-helling av den lille flata der det nedlagte sagbruket Åssaga står, ligger et jernvinneanlegg bestående av ovn og slagghaug. Ovnene er tørrmurt og har tverrmål 1,0 m. Slagghaugen måler 5x3,5 m, og er 0,5 m. høy. Anlegget er et Evenstad-anlegg, det vil si en type jernvinneanlegg som var i bruk fra 1400-1800-tallet. I lia på nedsida av anlegget er det flere kølmiler. Mot sør ligger ei myr kalt Blestermyra. Anlegget er påvist av Harald Storhaug fra Vingelen.

Anlegget ved Åssaga i Vingelen framstår robust, og ligger gunstig til for demonstrasjon. Den sørvendte ovnen er i tørrmur med rund stein. Slagghaugen er nyreforma, 5m lang, 4,7m brei og 1 m høy. Datering av trekøl viser år 1480-1650.

Evenstad-teknikken

Navnet Evenstad-anlegg kommer av at Ole Evenstad i 1782 laget et manuskript som i detalj forklarte jernframstillingen med denne metoden (Espelund 2011).

Evenstad-prosessen, som var i bruk fra ca år 1400-1800, var en utmarksnæring i kombinasjon med fjelljordbruket i Nord-Østerdalen, og var tilpasset gardar med husdyrhold og utnytting av utmark.

Ovnene er «gardsnære», og ofte ikke over et par kilometer unna. Evenstad trekker fram at man i forbindelse med smelting ikke skulle bruke opp vinterfedt i nærheten av garden, samtidig var det naturlig å gå heim til garden etter endt arbeidsdag. Vi må forestille oss at kanskje tre personer dro sammen til anlegget tidlig om morgenen. De hadde med seg hest, som bar de to blåsebelgene sammen med røsta malm i sekker. Ved var stablet opp ved anlegget. Smeltinga tok gjerne fem timer. Det ville svare seg å smelte to ganger i løpet av en lang dag og deretter dra tilbake til garden med ferdig jern, kanskje også med de kostbare belgene (Espelund 2011).

7 Jernvinne, Eidsmoen

Eidsmoen er et tørt og flatt område på østsida av Glåma, ca 7 km sør for Tolga sentrum. Dette er et område med svært mange kulturminner samla.

På Eidsmoen ligger også ei jernvinne, et Evenstad-anlegg, 528 moh, og bare 25 m fra Fv30 mellom Tolga og Tynset. Tørrmurene i ovnen er ennå godt synlig, og på høyre side av denne – med et spadekast avstand – ligger en slagghaug som i dag er bevokst med lyng. Det er også påvist ei koietomt ca 30 m fra ovnen. Denne har åpning vendt bort fra ovnen.

Tidlig på 1980-tallet ble jernvinna utgrav i et samarbeid mellom en arkeolog og Arne Espelund. Datering av trekølbiter fra slagghaugen ga resultat 1400-1600-tallet.

Figur 4.7: Rester etter blesterovnen ved jernvinna på Eidsmoen.

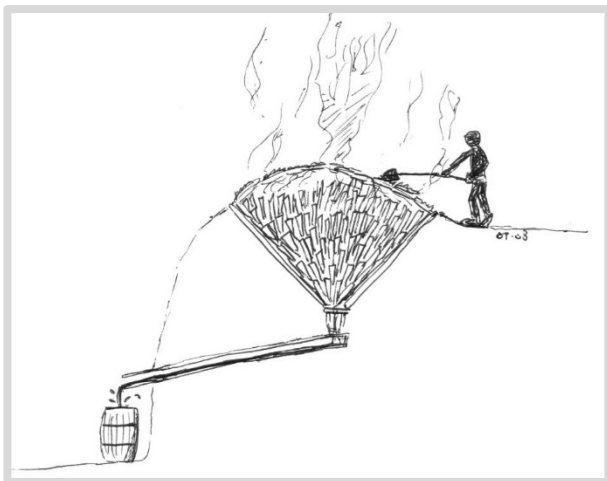
Foto: Arne Espelund 2011.

Det er ikke funnet mye slagg i området, noe som tyder på at anlegget kun var brukt i en svært begrensa periode, Espelund anslår omtrent fem år.

9 Tjurrumile (Tjæremile), Åsen

I Tolga er det påvist flere tjurrumiler. En av disse ligger ved Åsen, vest for Kvenndalen. Tjurrumileplassen ble oppdaga av Oddvar Nyås i 1947. Til vanlig ligger stedet under vannoverflata i et myrtjern, men denne sommeren var det svært tørt og lite vann. I og ved tjernet ble det påvist kløyvde trestokker med tilspisset ende. Trestokkene var delvis forbrent, og reist i en sirkel mot hverandre.

Tjurru er dialektform for tjære. Tjurru hadde spesielt stor betydning i mellomalderen, fra 1000-1500. Båter, stavkirker og mange hus på garden ble tjurrubredd. Dessuten var det fast arbeid ved påsketider å tjurrubre hesteslaer, redskaper og ski. Det ble også solgt mye tjurru til utlandet. Bruken av tjurru for vedlikehold av hus og redskaper har vedvart fram til i dag.

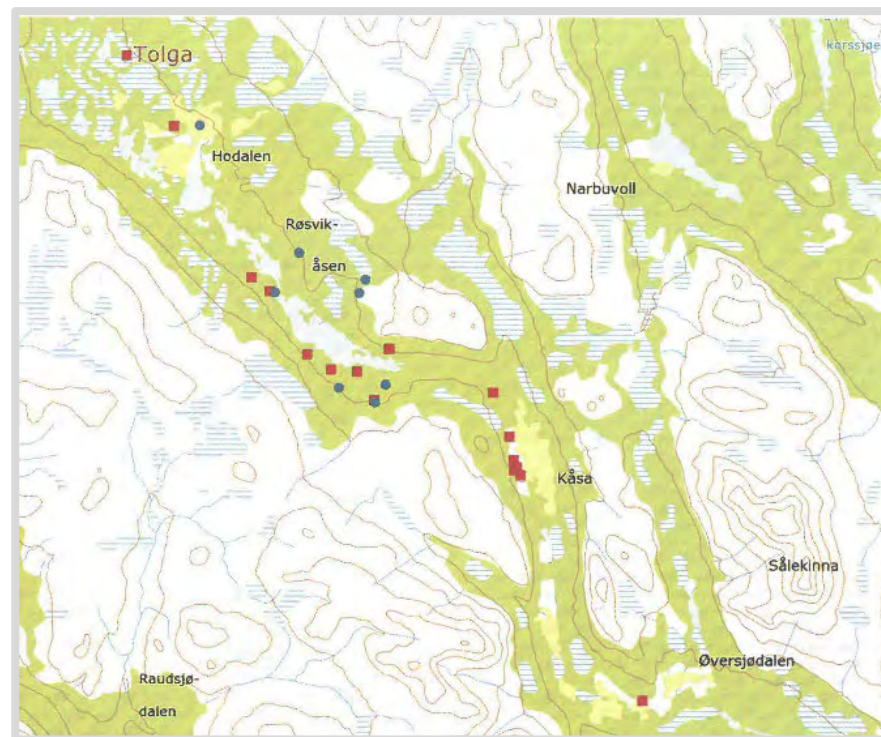
Figur 4.10:
Illustrasjonstegning av
hvordan ei tjæremile
kunne være bygget.
Illustrasjon fra:
www.kvener.no

Den enkleste måten å brenne på, er ved bruk av ei gropmile i hellende terreng. De kunne også lage tjurrumile på fast mark. Milebunnen var da som ei halvkuleformet forsenkning i bakken, og tjæra rant ut i et rør fra midten av mila. Tjurruhjellen ble lagt i hellende terreng, hvor den ytre delen ble bygd opp

som en hjell. Her ble det bedre plass til tapping. Tjurruovnen ble bygd av teglstein, og denne typen fikk en stor utbredelse i 1740-åra. Tjurrubrenning i gryte ble brukt når en skulle ha små kvanta. Gryta ble fylt med tyrived og snudd opp-ned over en stein. Over gryta tente de et bål. Tjæra rant ned, enten i et hull eller i et uthogd mønster i steinen under (kultursti.no).

10 Tjurrumiler (Tjæremiler) i Hodalen

Lars Jonsen Gammeltrøan (1811-1893) drev svært ivrig med tjurrubrenning og hadde flere miler. Mange av disse er registrert på kart av Nils Bakken.

Figur 4.11: Registreringer utført av Nils Bakken, og kart laget av Marianne Bolstad Andersen. Kartet viser med blå punkter registrerte tjurrumiler, og med røde punkter registrerte jernblæster.

11 Kulturmiljøet ved Storsjøen, Hodalen landskapsvernområde

Landskapsvernområdet er opprettet på grunn av særpreget landskap der kvartærgeologiske formelementer utgjør en vesentlig del av landskapets egenart. Eskersystemet fra Hodalen til Trangdalen beskrives som et av de best utformede i fylket.

Figur 4.12: Området som utgjør Hodalen landskapsvernområde.

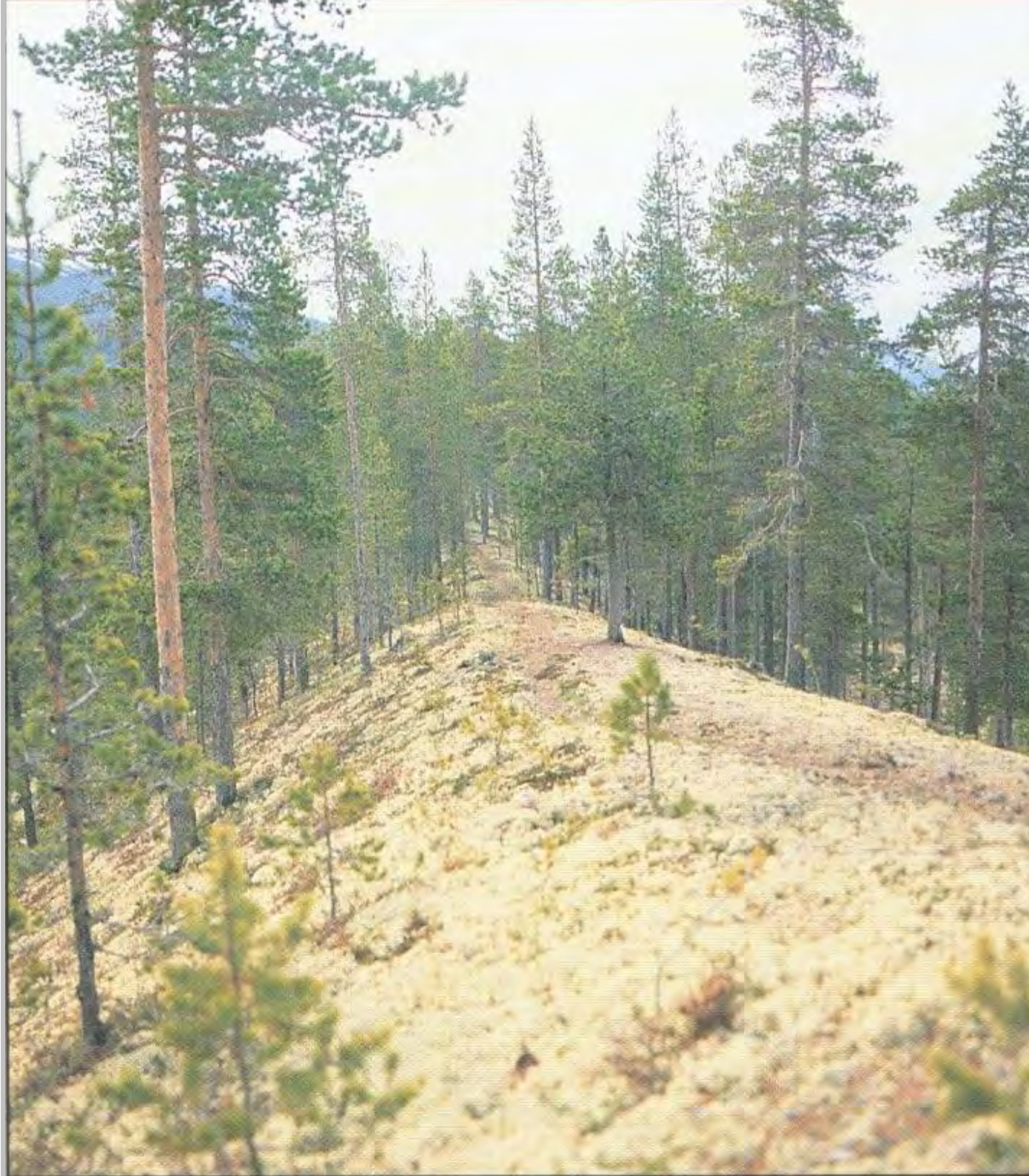
Innenfor landskapsvernområde er det mer enn 150 registrerte kulturminner. Disse spenner i tidsrom fra steinalder opp til moderne tid. Det er et stort antall fangstgroper, men man finner også jernutvinningsanlegg, kølmiler, tufter, rydningsrøyser og steinalderboplass. Det er også seks setervoller med stående bygninger, og i tillegg ruiner etter seter- og utmarkshus i området. Landskapsvernområdet befinner seg innenfor verdensarvens buffersone (Circumferensen til Røros kobberverk), der det skal tas særlig hensyn til kulturminner og kulturlandskap i en helhetlig forvaltning av natur- og

kulturverdier. En del av kulturminnene i verneområdet er godt egnet til formidling.

Det er etablert fire informasjonstavler på ulike steder rundt landskapsvernområdet. Det bør vurderes om disse skal suppleres med informasjon om kulturminner i området.

Mål for forvaltning av arkeologiske kulturminner

- Skilting og formidling av utvalgte arkeologiske kulturminner
- Istandsetting og vedlikehold av Tjønnhauan natursti. Flerbruk av skogen. Natur- og kultursti.
- Etablering av natur- og kultursti langs Storsjøen. Qr-merking av utvalgte kulturminner.
- Istandsetting og vedlikehold av informasjon ved blestervanlegget ved Sandnesbekken
- Eidsmoen. Qr-merking av utvalgte kulturminner.

Figur 4.13: Esker ved Bjøreggan.

Eskere er lange, gjerne buktede rygger som består av sand, grus og stein. Ryggene er danna av elver som rant i tunneler under isen. På elvebunnen ble det avsatt store mengder løsmateriale. Da isen smelta bort ble det liggende igjen lange strenger med sand og grus som viser hvor iselvene har gått. På vestsida av dalen kan en se et belte med spylerenner som viser at utløpsretningen for smeltevatnet gikk nordover. Slike spor etter smeltevatnssøler finner en for det meste i områder der de siste restene av innlandsisen smelta bort. Terrengformene i Hodalen har nær tilknytning til avsetningene ved utløpet av elva Bjøra ut i Glåma nord for Tolga sentrum. Området er verna som Bjøreggene Naturreservat.

På stier langs toppen av eggene i Bjøreggan naturreservat har viltet ferdes i hele det store tidsrommet etter siste istida. Her har det vært store fangstgrossystemer (Fangstanlegget i Trangdalen omtalt i neste kapittel). På disse kvasse eggene er mange av gravene anlagt. Ei fangstgrop ved enden av anlegget, oppe ved Gravtjønna, ble for noen år siden gravd ut, og funn derfra er tidfesta til tidlig Vikingetid. Nå er det imidlertid slik at de fleste dateringene av funn fra gamle fangstsystemer stammer fra slutten av brukstida, mens det er mer usikkert når slike anlegg ble anlagt (Vingelen 2021).

Tolga skole benytter dette området ofte i og med at det ligger såpass nære skolen. Her finnes både kulturminner (stort fangstsystem og svært mange kølmiler), samt noe naturhistorikk.

Foto: Jon Vingelen

5. JAKT, FANGST OG FISKE

Helt siden de første menneskene kom til området, har jakt, fangst og fiske alltid vært viktig i Tolga. Spor etter dette finnes over hele kommunen, fra de første menneskene kom hit for flere tusen år siden, og helt fram til i dag.

Hele kommunen har historisk vært gode jaktområder, spesielt for rein og elg, men også annet vilt. Områdene i øst har spesielt gode fiskevann og elver, og det kom reisende folk langveisfra for å fiske her.

Hvem var da de første menneskene som kom hit? Og hvem var menneskene som levde her i førhistorisk tid? Og hvordan levde de? Dette var lenge før det fantes sammenhengende skriftlige kilder, og svaret kan ikke gis. Likevel kan funn av arkeologisk materiale – og tolkninger av dette – hjelpe oss med kunnskap, og gi et lite innblikk i levde liv. Av og til kan nye funn gjøre at man må revurdere tidligere oppfatninger.

Gjennom steinalder og bronsealder har det eksistert en ikke-bofast befolkning i Østerdalen. Disse har livnært seg av det landskapet har hatt å by på av storvilt, småvilt, fisk og plantevekster. I jernalderen blir det arkeologiske materialet mer tvetydig. Fra og med yngre jernalder er det mulig å skille mellom ei gruppe som baserer seg på fangst, og ei gruppe som i hovedsak livnærer seg av jordbruk. Ut over jernalderen tok bønder i bruk stadig større deler av dalbotnene, som har den tetteste forekomsten av vinterbeitende elg i Østerdalen. Dette kan ha ført til at fangstfolk har vært nødt til å endre sine flyttemønstre til å omfatte mer marginale områder, noe som kan ha sammenheng med økt fokus på reinfangst framfor elgfangst (*Bergstøl 2008*).

Innenfor historie- og arkeologifaget har det i lang tid vært diskutert om det i de eldste tider var to parallelle kulturer som levde side om side. Derfor er det ofte vanskelig å si om et kulturminne er av norrøn -eller samisk opprinnelse. Dette gjelder både fangstgropsystemer, buestillinger i høyfjellet og graver. Diskusjonen er interessant fordi den kan fortelle oss noe om menneskenes vandring og utbredelse i det som i dag er Norge. Erkjennelsen av at vi ikke

vet sikkert hvem som etablerte ulike konstruksjoner er viktig. Kanskje var det ett folkeslag som etter hvert utvikla seg i ulike retninger? Eller kanskje var det flere. Uansett er det naturlig å tenke seg at mennesker med ulike opprinnelser utveksla fangstteknikker med hverandre, og ble inspirert av hverandres skikker, for eksempelvis ulike gravritualer.

Figur 5.1: Notdragning i Hodalssjøen, ca 1940. Foto: ukjent/Anno museum

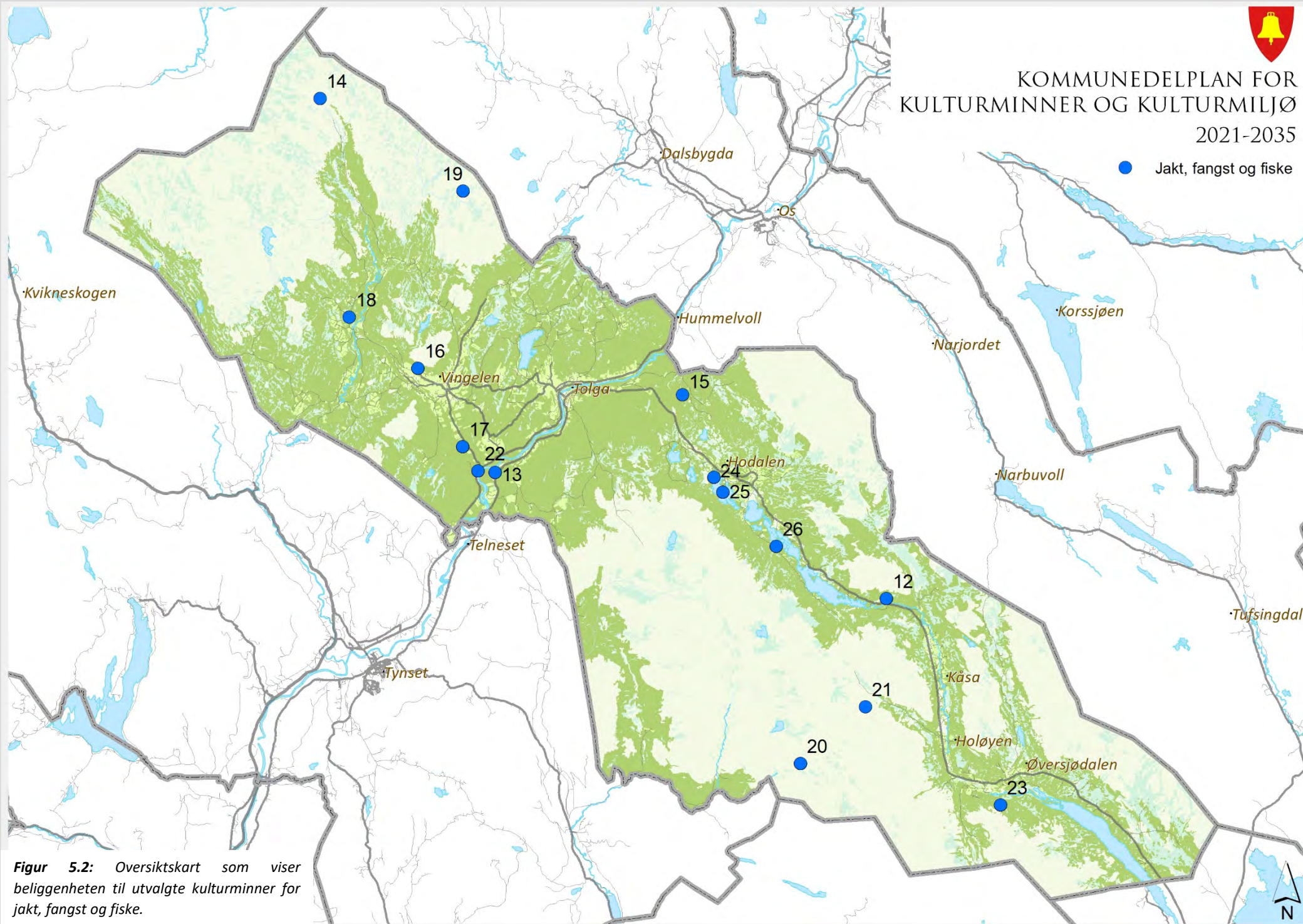
5.1. UTVALGTE OBJEKTER

Nr.	Objekt	Hensynssone
12	Fangstgropsystem, Trangdalen	H730
13	Fangstgropsystem, Seksmannsmoen og Eidsmoen	H730
14	Fangstgropsystem, Bratthøa	H730
15	To pigger i jern, funn i fangstgrop i Knappåsen	
16	Spyd- eller pilespiss av jern, funn ved Nordvang	
17	Gravfelt med fire fangstmarkgraver, ved Kverndalen	H730
18	Fangstmarksgrav, Trøvollen	H730
19	Steinbutuft, Vehundrabben	H570
20	Steinhussætra	H570
21	Bygdeborgen, Svartdalen	
22	Ulvestue, Storkvennan	H570
23	Fiskeveier fra vest mot øst	
24	Sløer i Nordersjøen, Hodalen	
25	Kattiser i Nordersjøen, Hodalen	
26	Fisket i Hodalen og striden med tynsetingene	

KOMMUNEDELPLAN FOR KULTURMINNER OG KULTURMILJØ 2021-2035

● Jakt, fangst og fiske

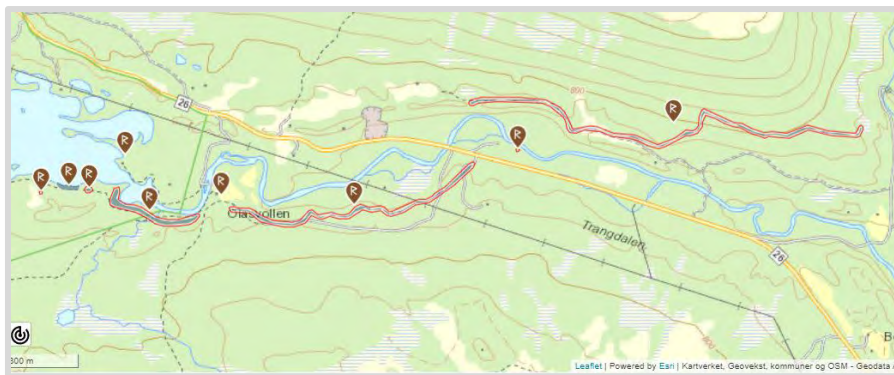

Figur 5.2: Oversiktskart som viser beliggenheten til utvalgte kulturminner for jakt, fangst og fiske.

12 Fangstgropssystem i Trangdalen

I Tolga er det registrert rundt 1100 fangstgroper. Elever ved Tolga skole, sammen med fylkesarkeolog og Tolga historielag, har kartlagt 33 fangstgroper (dyregraver) i Trangdalen. Dette er en del av et større fangstanlegg i Trangdalen som strekker seg på begge sider av Fv26. De fleste gropene er lett synlig i terrenget, men enkelte er skjult av einer- og bjørkekratt. Ei av fangstgropene i Trangdalen har blitt undersøkt av arkeologer, og dateringa forteller at gropa ikke har blitt brukt de siste 1200 åra.

Fangstanlegget i Trangdalen hører sammen med et større system i fjellene mellom Tolga og Rendalen, som består av flere tusen fangstgroper. Fangstgropene er lagt på tvers av viktige trekkruiter for reinsdyr.

Figur 5.3: Kart fra kulturminnesok.no som viser fangstgropssystemet i Trangdalen. Innenfor «slangene» i kartet, ligger rekke med fangstgroper. Fangstgravrekken som elever fra Tolga skole var med på å registrere ligger på sørsiden av fylkesvegen.

Fangstgroper ble sannsynligvis tatt i bruk som fangstmetode allerede for 4000 år siden, mot slutten av steinalderen. De store fangstsystemene med mange fangstgroper ble bygd senere. Fra 600 e.Kr. og fram til svartedauden i 1349 foregikk en storstilt fangst. Beregninger viser at det er sannsynlig at det ble fanget mer dyr enn det folk som bodde her trengte. Det er derfor sannsynlig at preparerte reinsdyrskinn, tørket og røkt kjøtt, samt gevirer, sener og bein ble brukt som handelsvare (Vingelen 2011).

Det er laget en brosjyre om fangstgropssystemet i Trangdalen. I tillegg til opplegget med skolebarn, har det også i historielagets regi blitt arrangert vandringer med informasjon til et mer voksent publikum. Her ved utløpet av Storsjøen finnes det mange spor etter tidligere tiders aktivitet. Mye kvartsittavslag tyder på at det her har vært en boplass (se objekt 2).

Fangstgroper (dyregraver) og fangstgropssystem

Fangstgroper er kjent i store deler av Norge og Sverige. I Norge er de største konsentrasjonene kjent fra Gudbrandsdalen og Østerdalen. De eldste dateringene av fangstgroper går tilbake til slutten av eldre steinalder. Disse dateringene er noe omdiskutert, men det er ingen tvil om at jakt med fangstgroper har foregått fra i hvert fall bronsealder og opp gjennom jernalder og middelalder (Amundsen 2007). Bruk av fangstgroper er belagt i skriftlige kilder til ut på 1800-tallet, før jaktmetoden ble forbudt ved lov i 1863 (Bergstøl 2011).

Jakt ved bruk av fangstgroper kan anses som en passiv form for jakt i den forstand at et visst antall dyr vil falle i gropene så lenge de er godt plassert i terrenget i forhold til dyrenes trekkmønster. Fangstsystemene er ofte anlagt i terreng som begrenser elgen eller reinens bevegelsesmuligheter ved utnyttelse av dalsider og høydedrag. I mange tilfeller har det i tillegg vært bygd sperregjerder mellom de ulike gropene i anlegget for å hindre dyrets i å gå rundt fangstgropene. Rester av slike sperregjerder er blant annet undersøkt ved Dokkfløy og i Snertingdal (Amundsen 2007). Jakten kan imidlertid også ha foregått mer aktivt ved at dyrene har blitt drevet mot gropene. Det er også kjent rester etter skytterstillinger i tilknytning til slike fangstanlegg (Bergstøl 1997).

I Tolga er det registrert omtrent 1100 fangstgroper.

Fangstgropene ble sannsynligvis bygget og benytta av fangstmenn med både norrøn og samisk opprinnelse. Brattsett har gjennom sin forskning påpekt argumenter for at det vi i dag kaller norrøn og samiske folkeslag, har sin opprinnelse i det samme fangstfolket.

13 Fangstanlegg, Seksmannsmoen og Eidsmoen

På begge sider av Glåma ligger rekker med fangstgroper i et fangstgropsystem. Disse kan ses separat, eller i sammenheng. Fangstgropsystemet ligger i trekkveier for elg, og det er derfor sannsynlig at det var elg de jaktet her. Dateringer viser at systemene har vært benytta fra jernalder til middelalder.

Fangstgropene for elg kan grovt deles inn i to typer. Den første typen har en tømra kassekonstruksjon nede i gropa. Disse gropene fremstår i dag som traktformede med rektangulær bunn. I den andre typen er det er lagt et stort trelokk med åpning over selve gropa, som gjør at dyret ikke kommer opp igjen når det er falt nedi. Denne typen groper fremstår som bolleformede i dag. I begge tilfellene har det vært ledegjerder mellom gropene. Åpninga i gropa har vært kamuflert, trolig med kvist, mose og lignende. Fangstgroper for rein finnes i fjellet og kan være tørrmurte kasser av stein (NIKU7).

Figur 5.4: Illustrasjon av fangstgrop, type kassekonstruksjon, for elg.
Tegning: Steinar Oddløyken (fra Kulturminner og skogbruk, 1997, side 182)

Fangstgropsystemene var arbeidskrevende å drifte, og for å få til dette måtte samfunnet vært godt organisert. Fangstgropsystemene besto av mange groper og ledegjerder som stenger trekkveier for elg, rein, eller andre dyr. Det krevdes en betydelig innsats av mange mennesker for å kunne lage et slikt system. Først måtte en ha meget god kjennskap til dyretrekk. Deretter krevdes det en stor innsats med å grave gropene, bygge trekasser nedi, og lage ledegjerder mellom. Dessuten måtte systemene overvåkes og vedlikeholdes.

14 Fangstanlegg, Bratthøa

I Bratthødalen ligger ei rekke med omtrent 20 fangstgroper. Denne har trolig fanga opp et reinstrekk mellom Bratthøa og Eventjønneha/Gjersshøha. Gropene er store, og de har derfor også blitt tolka som fangstgroper for elg. Retninga på fangstgropene tyder imidlertid mest på rein. En skal ikke se bort fra at en og anna elg har farta gjennom her, og at man derfor har bygd gropene store for at de skal ha kapasitet til å også fange elg (Jordhøy 2007).

Figur 5.5: Illustrasjonsfoto. Villreinen levde og trakk igjennom Bratthødalen da som nå.
Foto: Per Jordhøy, Miljødirektoratet.

15 To pigger i jern, funn i fangstgrop i Knappåsen

I undersøkte fangstgroper i Tolga er det funnet flere ulike typer fangst- og jaktredskaper, eller deler av slike. Disse er trolig mista i gropa ved avlivning av dyr. Det er også blitt funnet ulike typer pilespisser i fjellområdene, og ved jordbearbeiding i bygdene.

I ei fangstgrop i Knappåsen er det funnet to pigger av jern. Den øvre del av piggene er formet som et kremmerhus ved at jernet er bøyd. Piggene kan ha sittet på spiddestokker eller spyd som jegerne brukte mot dyret i gropa.

Figur 5.6: To pigger i jern funnet i fangstgrop i Knappåsen
Foto: Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo

Hva kan våpen fortelle oss om fortidas mennesker?

Våpen er en viktig kilde for arkeologer. De forteller om status og rang, allianser og kontakt, krigerens rolle og hva folk trodde på.

Tilgang til råstoff, utvikling av kampteknikk og samfunnsendringer gjorde at våpnene endret seg mye fra steinalder til vikingtid. I hver periode er det noen våpentyper som dominerer, nye typer introduseres og andre forsvinner. Noen våpen – som pilespisser og sverd – finner vi i de fleste perioder, i forskjellig utforming.

Våpen er funnet i graver helt tilbake til steinalderen, og graver er ofte vår viktigste kilde til kunnskap om fortidas våpen. Med våpen menes her både våpen til jakt og våpen til strid. Fra steinalder er det for eksempel vanskelig å skille mellom jaktvåpen og stridsvåpen, men trolig har våpen som piler vært brukt til begge deler.

Våpnene krevde mye praktisk erfaring og god kunnskap om råmaterialene. Med introduksjon av bronse, og senere jern, ble metallvåpen utviklet for første gang. Kobber og tinn til bronse måtte hentes langveis fra gjennom handelsforbindelser, mens jernet var en lokal ressurs (se objekt 5-8). Fremstillingen av metallene var en prosess i seg selv, og selve våpensmiingen var forbeholdt spesialister. Smedkunnskapene ble sett på som magiske, og skriftlige kilder fra vikingtid og middelalder forteller om hvordan dyktige smeder hadde nær kontakt med høyere makter (*Siqveland og Jahnsen 2019*).

Lyst til å lære mer? Se: <https://www.norgeshistorie.no/studere-fortid/arkeologi/K0702-Hva-kan-v%C3%A5pen-fortelle-oss.html>

16 Spyd- eller pilespiss av jern, funn på Nordvangen i Vingelen

Ved jordarbeid på garden Nordvang i Vingelen, ble det funnet en liten spyd-/pilespiss i jern. Denne stammer antagelig fra folkevandringstid, 400-550 e.kr.

Figur 5.7: Spyd- eller pilespiss funnet ved jordarbeid på Nordvang, Vingelen.
Foto: Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo.

Datering av arkeologisk materiale

Den tradisjonelle måten å datere arkeologiske funn på, er å sammenligne dem med gjenstander som vi kjenner alderen til. I mange tilfeller finnes ikke andre funn som er helt identiske med den gjenstanden vi ønsker å datere. Likevel kan form, stil og dekor likevel fortelle noe om når den ble laget.

Dersom man finner organisk materiale (trekøl, rester av torv, dyre- eller menneskebein – kort sagt, alt som en gang har vært levende organismer), kan det dateres ved hjelp av C14-metoden. I jordatmosfæren finnes det naturlig en del karbon, og en bitteliten del av dette karbonet er radioaktivt. Det er dette radioaktive karbonet som kalles karbon-14 (C14). Levende organismer tar opp karbon når vi puster. Alle radioaktive stoffer har en halveringstid, det vil si tida det tar fra organismen dør, til innholdet med radioaktiv stråling er halvert. For C14 er den 5730 år. Gjennom å måle gjenværende C14 i et organisk materiale, kan materialet dateres.

Årringsdateringer eller dendrokronologien er basert på studiet av årringer i trær. Et tres årsvekst og årringer varierer med årstid og klima. Innenfor ett og samme geografiske område vil alle trær av samme art som er i live samtidig, få et likt mønster av årringer. Gamle trær vil i tillegg ha årringer som er eldre, og som er helt like årringene til de andre trærne som levde den gangen. Dette er utgangspunktet for årringsanalysen eller dendrokronologien. Dersom forskerne har en lang nok sekvens av påfølgende årringer, kan man datere trevirke ved å undersøke hvor i denne sekvensen årringene hører hjemme. (Stylegar 2005)

Fangstmarksgrav

Fangstmarksgravene er steinlegginger bygd av stein lagt tett, gjerne i bare 1-2 lag. De er små, 2-5 meter i diameter og under 0,5 meter høye. De ligger som regel langs åsrygger og høydedrag, men ofte ut mot kanten av flater og plåter framfor på det høyeste punktet. Det ser derfor ut til at utsikten har vært langt viktigere enn at de skulle være synlige (*Bergstøl 2003*).

Fangstmarksgraver er graver som befinner seg høyt til fjells, langt inne i skogen eller ved sjøer og vann, og alltid på steder som det er lite rimelig å sette i forbindelse med tidlig ordinær gardsbebyggelse. De dateres vanligvis til jernalder og vikingtid. Slike graver er kjent fra både Sverige og Norge, og først og fremst i grensetraktene mellom landene. Fangstmarksgravene finnes, som navnet forteller, i områder som trolig først og fremst har benytta til jakt, fangst og fiske.

Felles for fangstmarksgravene er at de kan lokaliseres til områder som ikke har blitt befolket av jordbrukskultur før i historisk tid. De ligger dessuten ofte i de samme områdene som store fangstgropssystem. Ettersom fangstmarksgravene på flere vis skiller seg fra jordbruksbefolkningens graver både i svenske og norske bygder, stilte arkeologer seg på tidlig tidspunkt spørsmålet om ikke disse gravene kunne være spor etter en befolkning som oppholdt seg i skog og fjell året rundt, altså en spesialisert fangstbefolkning. Innholdet i mange av fangstmarksgravene fremstår som en blanding av norrøne og samiske former.

Undersøkelser av fangstmarksgraver har avdekket gravmateriale som sverd, pilspisser, kammer og smykker som både har paralleller i den samtidige bondekulturen og typiske samiske skikker, men som også viser kontakter østover. Flere har diskutert hvorvidt denne gravtypen kan knyttes til bestemte etniske grupper. Både germansk bondebefolkning, germanske fangstfolk og tidlig samisk befolkning har vært foreslått. På lik linje som med fangstgropene, vet vi ikke med sikkerhet hvem som etablerte fangstmarksgravene. Det finnes kilder for at både norrøne og samiske fangstmenn var i området i Tolga da gravene ble etablert her. Gravskikker kunne de med sannsynlighet også ha lært, og blitt inspirert, av hverandre.

17 Gravfelt med fire fangstmarkgraver, ved Kverndalen

Fangstmarksgraver er en gravtype som finnes i utmark, gjerne et godt stykke unna dyrka mark og fast bosetning, og er ofte tilknyttet gode fangstmarker. Denne haugleggingstradisjonen er satt i sammenheng med fangst, og det handelsnettverket som nødvendigvis må ha eksistert i den forbindelse. Slike hauger og røyser finnes spredt over store deler av de norsk-svenske skog- og fjellområdene. Siden disse gravene sjelden opptrer i sammenheng med bosetningsspor, antas det at fangstmarksgravene er blitt laget av ikke-bofaste grupper.

Ut mot en brink på østsida av Kverndalen, like ved det som i dag er dyrka mark, ligger fire hauger. Det at de ligger like ved dyrka mark er således utypisk for fangstmarksgraver, men disse dyrkingene er langt nyere enn gravene. Da gravene ble anlagt, var dette sannsynligvis ubebodde områder.

Gravene ble første gang registrert i 1980, og kontrollregistrert i 2014. I 2014 ble det slått fast at dette sannsynligvis er fire fangstmarkgraver. I området ligger også flere fangstgrop. Ingen av gravene er datert, men ut fra arkeologiske overflatevurderinger, er de anslått til å være fra jernalder.

Alle fire gravene har en grop i midten, og fotgrøft. Gropa i midten kan være plyndringsgrop, dvs spor etter gravplynding i forhistorisk tid. Haugene er bygd av sand, og er klart markert – selv om de ikke er spesielt synlige i terrenget da de er bevokst med furu. Den vestligste av haugene er belagt med heller. Disse er i dag overgrodd.

18 Fangstmarksgrav, Trøvollen

Fangstmarksgrava ligger lavt i bjørkeskogen med mye einer ved Trøvollen i Svartåsen, nordøst for Vingels-bygda. Steinstørrelsen er varierende fra nevestor, til noen litt større enn hodestor. Røysa er i dag delvis tildekt av gras, lyng og mose.

Røysa ligger sentralt i forhold til den gamle ferdselsveien til Kvikne (objekt 76), som er det eldste kjente veifaret i Vingelen. Dette vil si at selv om vi synes plasseringen er usentral i dag, var det ikke nødvendigvis det da. Grava har neppe unngått oppmerksomhet fra de som dro langs ferdselsveien, enten det var fangstfolk, jordbrukere eller handelsmenn.

Figur 5.8: Kirsti Jordet og Thea Sørensen ved fangstmarksgrava ved Trøvollen. Grava ligger ved et gammelt veifar mellom Kvikne og Vingelen. Foto: Amund H. Steinbakken.

19 Steinbutuft, Vehundrabben

Ved Vehundrabben i Vingelen ligger ei steinbutuft. Tufta ligger på vestsida av fjellet Midthogna, ca. 10 km nordøst for bygda Vingelen. Fjellsida tufta ligger i, er vestvendt med utsyn i retning Ørvilldalen.

Figur 5.9: Steinbutuft ved Vehundrabben i Vingelen. I 2010 var arkeologene Amund H. Steinbakken og Mattis Danielsen på befaring sammen med informant Stein Kaasin. På bildet sitter Mattis på en av steinblokkene som danner en av veggene i butufta. Foto: Amund H. Steinbakken

Mellom to store steinblokker er det rester etter en oppmuring, som sammen med blokkene danner ei lita butuft. I området rundt tufta vokser det einer og vier, gras og lyng. De to store steinblokkene danner to vegger i tufta, mens en oppmuring i øst danner en tredje vegg. I vest er det en åpning mellom noen steiner som indikerer et mulig inngangsparti. Mellom de to steinene er det 2,5 m, og den østlige muren er omtrent like lang. Muren har rast sammen. I tuftas sørøstlige hjørne ble det funnet en del køl, og det ser ut at det har vært et ildsted der. Det er ikke utført datering av kølet.

Det er ingen muntlig tradisjon som forklarer når denne steinbua har vært i bruk. Ut fra muringene og lavdannelse på steinene virker det som tufta er gammel. Sannsynligvis var det fangstfolk som bygde og brukte den.

Figur 5.10: Steinbutufta sett ovenifra. Foto: Amund H. Steinbakken 2010

20 Steinhussetra

På østsida av Raudsjøpiggen, nede i dalen, ligger flere murte steinhus. Husene – eller de gjenstående veggene - er rundt 3x3m/3x4m, og ligger på hver sin side av en liten kolle. I dag er det veggene og/eller ruiner som står igjen, men grunneierne har lagt tak på en, for å beskytte mot nedvitring.

Det er ingen som vet akkurat hva dette har vært brukt til. Kanskje har de vært brukt til bosted i forbindelse med jakt. Kanskje har det vært seter. Eller kanskje har det vært tilhold for fast bosetning i ei tid da det var varmere temperaturer.

Figur 5.11: Foto fra 1998 av Steinhussetra, øst for Raudsjøpiggen. Personene på bildet antikvar Jørgen Motzfeldt fra Hedmark fylkeskommune og en av grunneierne, Knut Rugsveen, fra Unset. Foto: Eivind Moen

21 Bygdeborgen, Svartdalen

På en liten haug i Svartdalen ligger en murt steinkonstruksjon som på folkemunne omtales som "Bygdeborgen". Dette er en konstruksjon som er tørrmurt med stein og består av to kammer. Hele tufta er ca 6,0 x 1,5 m, der det største kammeret er ca 4 x 1,5 m, mens det minste kammeret er 1,5 x 1,5 m. Muren er ca. 0,8 m høy. Rundt haugen hvor tufta ligger er det mye stein.

Figur 5.12:
Steinsettingene som
utgjør det som i dag
kalles Bygdeborgen.
Foto: Amund H.
Steinbakken 2010

Det har blitt spekulert på om tufta er ei bogestelle. Bogestell-teorien, virker ikke veldig sannsynlig. Det virker mer som tufta kan ha vært ei lita steinbu i fjellet, slik som vi kjenner flere av fra Forollhogna. Konstruksjonen kan også minne om en ringformet offerplass, som er en kjent kulturminnetype tilknyttet det samiske i Finnmark (Vorren 1994).

Det eksisterer ei fortelling i bygda om at «Bygdeborgen» ble brukt som kirke av samene som hadde tilhold i området på slutten av 1800-tallet, da det var for langt til nærmeste vigslede. Noen mener også det er formasjoner oppmurt av barn som har lekt seg.

Selv om vi ikke vet hva «Bygdeborgen» ble bygd som, hvem som har brukt den, eller når, er «Bygdeborgen» interessant. Her kan man undres, og så vil kanskje framtidas kunnskap kunne fortelle oss mer. En fasinende konstruksjon er det i alle fall.

22 Ulvestue, Storkvannen

I Tolga er det registrert flere ulvestuer, dvs en fangstinnretning for ulv. Disse var ofte enkeltliggende og anlagt nær gardsbebyggelse eller seteranlegg. Ulvestuene er videre og dypere enn fangstgroper for elg. På en furumo ved Storkvannen, ca 60 m øst for Fv30, og knapt 20 m vest for en brink mot Glåma, ligger ei slik ulvestue.

Figur 5.13: Illustrasjon av hvordan en ulvestue kunne være bygget. (Ill.: C Arkikon)

Inni er den kvadratisk 4x4 m, og med dybde på 2,5m. Utvendig er den rektangulær 17x10m. Gropas vegger er tørrmurt av stein, noe som er godt synlig i nordre og østre vegg. I bunnen ligger i dag noe nedrast stein, og den er generelt nokså overgrodd med mose, lyng og kratt/småbjørk (Amundsen, Holseng og Smiseth 2011).

Jakt og fangst av ulv har foregått siden mennesker og ulv kom i kontakt med hverandre. I størstedelen av forhistorisk tid har ulv og menneske konkurrert om maten, og ulven har nok tidvis hatt menneske på menyen. Med innføringen av husdyrhold i yngre steinalder aktualiseres behovet for fangst og jakt, for å holde ulven bort fra gardene og sikre husdyra (*digitalmuseum.no*).

I bygdebok for Vingelen av Eystein Eggen (1968) er ulvestua omtalt på s. 301 under overskriften Storkvernan: *"Ellest går det segner om at Aasjutulen hadde fangst- og fiskefeltet sitt ut mot Glomma, og det er funne restar etter ei tuft ved elva, men det let seg ikkje tidfeste når denne segna hadde sin oppkomst, truleg må det ha vore tusen år før det kom rett folk om ein skal tru noko på ho."* På folkemunne er det ellers kjent at ulvestua skal ha blitt kalt Jutultufta, og at jutulen skal ha spist pilegrimer på sin vandring forbi.

Ulvestua er en del av en kultursti etablert ved Kvinnan i 2015.

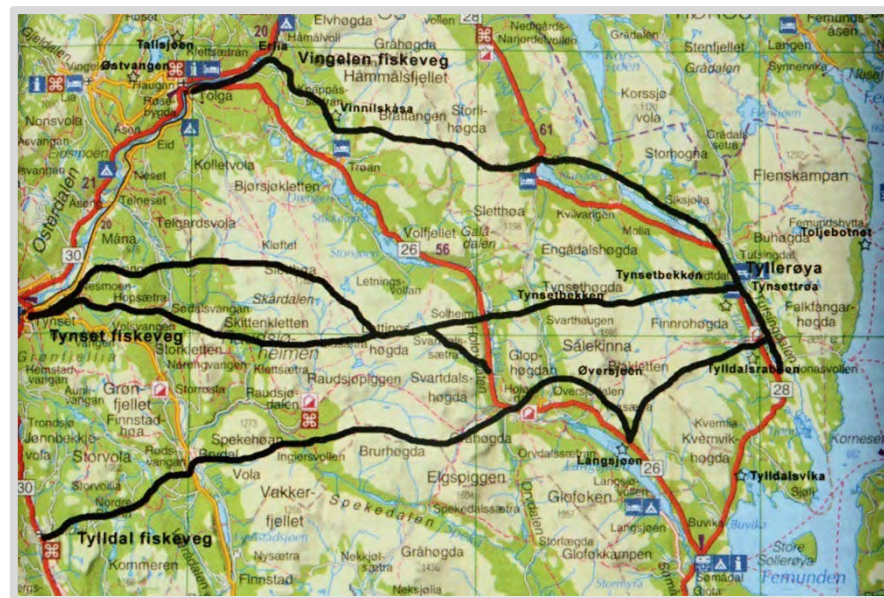
23 Fiskeveier fra vest mot øst

Gode fiskevann har vært av stor verdi gjennom årtusenene. De som bodde langt unna fiskevann, måtte dra lange veier for å oppsøke gode fiskeplasser. Sjøene øst i kommunen var populære.

Sik går gjerne opp elver og gyter om høsten. Folk fra mange bygder, både rendøler, tynsetinger, og vingelsinger kasta seg på dette fisket. Både i Tufsingdalen, alle sjøer fra Hodalsvassdraget, Femunden og Isteren ble flittig brukt.

For å komme til disse rike vannene måtte eksempelvis tylldølene ta seg fram over fjell og daler. Kløvstier ble merka og rydda, og disse var i bruk fram til 39

midten av 1800-tallet. Forskjellige veier har nok vært brukt, avhengig av vær og føre. Den sannsynligvis opprinnelige kløvstien er på nytt tilgjengeliggjort ved merking og rydding. Målet er at dagens mennesker skal gå stien, nyte naturen, og kjenne på strabasene forfedrene opplevde i sin kamp om føda.

Figur 5.14: Kart med inntegnede fiskeveier.

Fiskeveien fra eksempelvis Tyllidalen (500 moh) gikk langs kløvveien over åsen nær Abborvola (860 moh), deretter ned i Brydalen (500 moh). Deretter gikk den over Spekehøen (1030 moh), videre ned i Spekedalen (800 moh), over Brurhøgda (1220 moh) og til Øversjødalen (700 moh). En utfordrende tur for folk og hester i til dels steinete og ulendt terreng. Med hjem hadde de store notfangster.

Nøyaktige fangstrapporter fra 1885 og framover forteller om gode fangster. Snittet fra 1885-1906 var 2774 fisk, eller 1350 kg. Regner vi en fisk pr. dagsposjon, tilsvarer dette 30 middager for 90 personer. Dette forteller om hvor viktig denne ressursen var for å klare seg gjennom vinteren.

24 Sløer i Nordersjøen, Hodalen

Navnene Sløhåen, Sløa og Sløbekken nord i Nordersjøen, har navn som peker på fiskeredskapet «sløe». Dette var en faststående fangstinnretning som har vært brukt siden steinalderen. I bekker og elver, og ved sjøers utløp, ble det bygd steingjerder som førte fisken fram til ei renne. I bunnen av renna var det lagt langsgående stokker eller lister. Disse listene fungerte som en sil ved at de lå så langt fra hverandre at vannet rant ned mellom dem, men så tett at fisken ble liggende igjen oppå. Renna helte så mye at fisken ble ført videre nedover, og til slutt endte i et fangstrom. Sløer var lagt til utløp av vann og stryk i elver og bekker.

I sløene ble det (nasjonalt) stort sett fanget ørret. I Hodalen var det sannsynligvis i hovedsak harr. Dette fordi det er Harrtjønna og Vetlharrbekken som munner ut i sløa (Christie 2017).

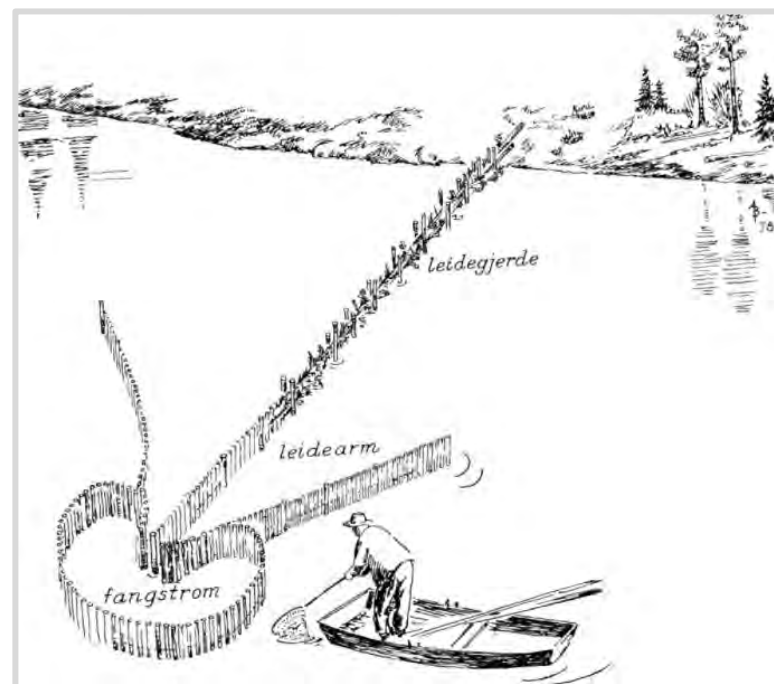
Figur 5.15: Pålerekker i bunnen av Sløhåundet. Dette kan være spor etter fiskegangstmetoden «kattise»

Foto: Helge Christie

25 Kattiser i Nordersjøen, Hodalen

Flere steder i og ved Nordersjøen i Hodalen finnes rester etter det man tror er fiskefangstmetoden «kattise» (også kalt «rysju» (Gudbrandsdalen) eller «stakerøsk» (Østfold)). Dette er i Sløhåundet mellom Sløhåen og Nordersjøen, i Låkkåundet mellom Nordersjøhaugen og Andersodden, og i området mellom Vesleholmen vest for vestkanten av Nordersjøhaugen og Norderodden i Størrøstviken.

Kattisa besto i en lang rekke påler forma som en pil med en ruse i enden. Mellom pålene ble det spent en type garn som ledet fisken inn i ei ruse (Christie 2017). Kattisa var vanligvis plassert i et sund eller i grunne deler av sjøen. De eldste kjente dateringene av kattise i Norge er fra 2000 f.kr. Stolperekkene i Hodalen er ikke datert.

Figur 5.16: Illustrasjon av hvordan en kattise ble brukt.

Tegningen er utført av Arne Berg, samlaget KF-arkiv.

26 Fisket i Hodalen og striden med tynsetingene

Fisket utgjorde en vesentlig del av mattilgangen for hodølene. Det ble fisket med not og garn i alle sjøene, fra isen gikk om våren og til den la seg igjen på førjulsvinteren. Deretter, når isen var sikker, ble det fisket med garn under isen.

Lenge før det ble fast bosetning i Hodalen, kom folk fra andre steder for å fiske matforråd i sjøene her (se også objekt 23). Dette kommer fram både av muntlige sagn og fortellinger, av stedsnavn, og av skriftlige kilder. En vei som kommer fra Tynset over fjellet og ned ved Drengen, kalles ennå i dag for Tynsetveien. En annen Tynset-vei kommer ned ved Bakkletten i Letningslia. På gamle kart heter denne «Tynset eldre fiskevei».

Man tror at den første faste bosetningen i Hodalen kom fra 1660-åra. I 1692 fikk gardbrukerne i Hodalen kongeskjøte på eiendommene sine, og dermed enerett til jakt og fiske i områdene rundt gardene. Dette utfordret det fisket som tynsetingene hadde ansett som sin rettighet. Dette resulterte i en stor rettsak mellom tynsetinger og hodøler i 1748.

Folkeminnet forteller at det var gardskona på Persgarden, Brynhild Olsdatter (1665-1757), som førte sak for hodølene. Hun skal ha vært et overmåte stort menneske legemlig, men ganske sikkert også åndelig. Hun hadde tidlig blitt enke, og drev gården med en myndig og dyktig hånd, slik at gården i ettertida har båret hennes navn, Brynhildsgarden.

På denne tida var det vanlig at man et par ganger i året dro til Trondheim. Der byttet de til seg korn, salt og andre ting de trengte til livets opphold mot smør, ost, viltskinn og andre produkter de hadde med seg. Det var uhørt at kvinnfolka var med på disse turene, men en gang hadde Brynhild gitt seg med for å søke råd når det gjaldt å stadfeste hodølenes rettigheter. Det å holde på sine rettigheter var nødvendig for vekst og fremgang, i de ellers så karrige fjellbygdforhold. Dette forsto Brynhild, og var ikke villig til å vike det minste. Brynhild var både skrive- og lesefør. Det sies at da de skulle begynne å forhandle med tynsetingene, ville ikke Brynhild slippe dem ned i bygda, men ordnet det slik at de møttes oppe på fjellet. Karfolka syntes det var å ta for

hardt i, men Brynhild vek ikke fra kravet sitt. Med karene bak seg, førte hun an oppover lia. Riktigheten av Brynhilds strikse holdning vites ikke. Uansett forhandlingsstedet var en moserabb på fjellet, eller ei stue nedi bygda, ble det til at tynsetingene måtte vike. Tynsetingene vedgikk forliket på alle punkter, og betalte den bot de ble avkrevd. Det endelige forlik ble inngått og undertegnet på Neby ting 24. juli 1748.

Selv om tynsetingene måtte gi tapt for rettigheter til fiske i de sjøene de gjennom generasjoner hadde dratt opp fisk fra, ville de ikke la sjøenes rettvise eiere slippe så lett. Som hevn drev de digre tømmerstokker ned i sjøbunnen på de beste notdragene. De fleste stokkene sto helt ute på mælkanten, med toppen ned og med greinene kappet av et stykke utpå. Slik rev de godt i nota dersom noen kom for nærme. Hvordan tynsetingene hadde klar å få tømmerstokkene så godt plassert nedi sjøbunnen har vært grunn til fundering opp gjennom tidene. Det er mest sannsynlig at de har brukt rambukk på isen. Det er gjort flere forsøk på å få tømmerstokkene opp igjen gjennom tiden, men det har flere ganger vist seg å være umulig. Først i 1968, 220 år etterpå, fikk man noen av pålene opp på landjorda igjen. (Bakken 2017)

Figur 5.17: Olav Bakken junior og Olav Bakken senior med en påle som ble satt ned i Tangvollvika etter at tynsetingene tapte fiskesaken i 1748. P len ble tatt opp i 1968.
Foto: Helge Christie

Mål for forvaltning av kulturminner og kulturmiljø tilknytta jakt, fangst og fiske:

- Registrering og kartfesting av gamle ferdselsveier som er knytta til jakt, fangst og fiske
- Ivareta jakt- og fiskebuer, og tradisjoner omkring dette. Både for historien, og som en del av den levende kulturen med jakt og fiske
- Formidle Tolga lange historie, hvor jakt, fiske, jordbruk og arbeid for verket er vevd sammen.

6. SAMISKE KULTURMINNER

Samene lever i dag i fire land: Norge, Sverige, Finland og Russland; fra Kolahalvøya i Russland til Engerdal i Sør-Norge. Det som i dag utgjør det sørsamiske området, strekker seg fra Saltfjellet i nord til Engerdal i sør. Den sørsamiske tradisjonen følger ingen riksgrenser, og er lik på svensk og norsk side. Hvor lenge det har bodd samer i Rørosområdet vet ingen med sikkerhet. Det finnes en rekke spor og tegn i naturen på bosetting i lang tid. Norge ratifiserte ILOs konvensjon nr. 169, og anerkjenner samene som Norges urfolk.

Den samiske historien i distriktet kan deles inn i tre ulike perioder:

Fangstbasert reindrift (fram til 1500-tall)

Perioden kjennetegnes av at levemåte og basis i økonomi var basert på fiske, fangst og jakt. Dyreslag som rein og elg vandrer mellom ulike beiteområder i ulike årstider. En god utnyttelse av ressursen forutsettes at menneskene kan følge dyrene og dyreflokkene på deres vandring mellom årstidsbeitene. Videre forutsettes det kunnskap om dyrenes adferd i landskapet for å kunne utnytte de ulike mulighetene som finnes i omgivelsene. Det ble holdt rein som transportdyr, som trekk- og kløvrein, og som lokkedyr i reinjakta. Vi vet lite om hvor og hvordan disse menneskene bodde, eller hvordan samfunnet var organisert. En kan likevel anta at å drive fangst i stor skala krevde mye arbeidskraft og at det dermed var grupper bestående av flere familier som arbeidet og levde sammen om en fangstbasert reindrift. (Fjellheim 1999).

Reinnomadisme (fra 1500/1600-tall til årene etter 1900)

På 1500- og 1600-tallet gikk en gradvis over fra å drive fangst på villrein til å domestisere (temme) reinen og føre flokkene mellom de ulike årstidsbeitene. Simlene ble melket og av melka ble det ystet ost og kjernet smør. Denne livsformen gjorde at reinen ble tam, og reinen ble også brukt som kløv- og trekkdyr. Familiene fulgte reinflokkene mellom årstidsbeitene og bodde i torvgammer og telt gjennom hele året. (Fjellheim 1999)

Ekstensiv reindrift (fra 1900/30 fram til i dag)

Omkring år 1900 skjedde det en ny endring i den samiske livsførselen i Rørosområdet. Melkebruket gikk gradvis ut til fordel for å holde rein for kjøtt og skinnproduksjon til eget bruk og for salg. Noen familier etablerte seg i denne perioden på fjellgarder der de også holdt andre husdyr. Denne formen for landbruk holdt seg til innpå 1950-tallet og kvinnene, barna og de eldre ble bofaste. Det var mennene som stod for det daglige arbeidet i reindriften med gjeting over store avstander. I den første tida foregikk gjetinga til fots om sommeren, og ski om vinteren. Etter hvert er motoriserte hjelpemidler tatt i bruk. (Fjellheim 1999)

6.1. PRIORITERTE OBJEKTER

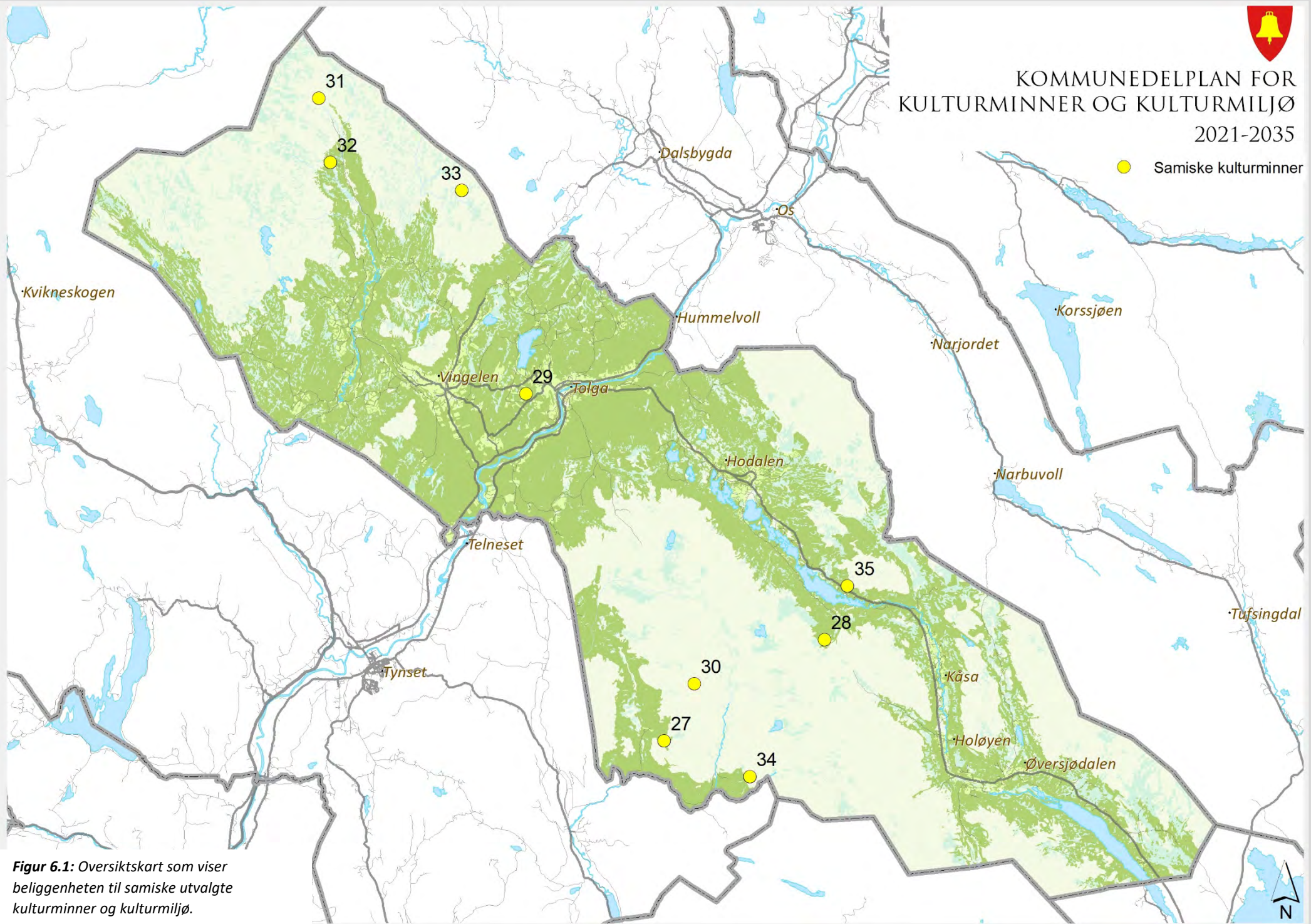
Det er foretatt få systematiske registreringer av samiske kulturminner i Tolga. Unntaket er en registrering i Forollhogna i 2010. Det må også tas i betraktning at den samiske livsførselen satte få fysiske spor på omgivelsene. Det er i tillegg et grunnleggende prinsipp i kulturen at ting som blir tatt ut av bruk, skal få gå tilbake til naturen. Kulturminneloven fastsetter at samiske kulturminner fra før 1917 er automatisk fredet.

Nr.	Objekt	Hensynssone
27	Gåetie-sijjie (Gammetuft), ved Klettsetra	H730_17
28	Malthustufta, Gåetie-sijjie (Gammetuft) i Lettingslia	H730_18
29	Gåetie-sijjie (Gammetuft), Finntjønnyra	H730_19
30	Steinring, ved Skittenkletten	H730_20
31	Gåetie-sijjie (Gammetuft) Boplass, Bratthødalen	H730_21
32	Oppbevaringsgamme, Koieegga ved Storøyvolla	H730_22
33	Mulig urgrav, Langsfjellhogna	H730_23
34	Finnkjellaren, boerne, øst for Raudsjødalen	H730_24
35	Boerne (Melkegrop), Hodalen	H730_25

KOMMUNEDELPLAN FOR KULTURMINNER OG KULTURMILJØ 2021-2035

● Samiske kulturminner

Figur 6.1: Oversiktskart som viser beliggenheten til samiske utvalgte kulturminner og kulturmiljø.

27 Gåetie-sijie (Gammetuft), ved Klettsetra

Dette er en tuft med oval form i Skredbekkdalen i Klettdalen. Ytre mål av veggvoller er ca 6,1 x 6,5 m. Den har 0,2-0,3 meter høye veggvoller, og er rester etter en samisk jordgamme. Tufta har et steinsatt ildsted med kølrester i midten. Gammetufta er trolig fra 1700-tallet, men kan også være så gammel som fra vikingtida (*Bergstøl 2008*). Det er også kjent at det var samer med tilhold i området sist på 1800-tallet, og litt utover 1900-tallet (*Vingelen 2021*).

Figur 6.2: I Skredbekkdalen ligger en oval gammetuft. Ikke alle kulturminner er like lette å få øye på i terrenget, som for eksempel tufter etter gammer. Denne gammetufta ved Klettsetra er trolig fra slutten av 1700-tallet. Gammetufta er vist med brun linje. Foto: Hege Skalleberg Gjerde, Kulturhistorisk museum

Like ved tufta finnes en svært god kaldvasskjølle, og bare noen hundre meter opp til store områder med måssåfjell. I denne dalsøkken er det dessuten kraftig skog som både ga brensel og godt ly i styggvær (*Vingelen 2021*).

Tufta ligger 12-15 kilometer lengre sør enn Malthustufta (objekt 28). Ikke langt unna ligger Kojehegda, et navn som tilsier at det har vært koier her.

Gamme (gåetie)

Gamme er en samisk hustype med jordvegger. Den bærende konstruksjonen i en gamme er to par kroksperrer forbundet med en takås og på siden dragere som bærer veggen, dessuten skråstøtter på begge sider av døren og i bakveggen. Mot dragerne i veggen er det satt opp kløvde trestokker. Taktekingen består gjerne av kvist som ble dekket med 4–5 lag never, utenpå dette igjen et tykt lag myrtorv og utenpå dette to lag forskjellige sorter mose som ikke holdt på fuktighet, men tørket fort og ga varmeisolasjon.

I taket er det røykhull, med åpning rett over ildstedet. Ildstedet er plassert opp fra bakken for å sikre god trekk, og åpningen hadde en vidde som sikret at røyken ikke slo ned, men trakk ut i en strime.

En gammes grunnplan er som oftest avlang, sjeldnere sirkelformet. Også i gulvplassens inndeling er det likhet med lavvoen: ildsted på midten, sove- og sitteplasser på sidene, og kjøkkenavdelingen innerst. Gulvdekket besto av et tykt lag kortkuttet bjerkeris slik at foten sank i til ankelen, dette holdt jordfukt og -lukt borte. Over dette var det reinskinn der man satt eller lå.

Lenge etter at en torvgamme har rast, er det igjen en avrundet voll etter nedfalt never og mose. I midten finnes det ofte spor etter et gammelt ildsted, omgitt av steiner. Iblant har steinene sunket dypt ned i bakken. Plassen for det gamle ildstedet oppfattes da bare som en flekk med avvikende og frodig vegetasjon. Køl har fungert som gjødsel for gras og urter. Hvis du finner en slik plass, kan det være en gammel gammetomt.

28 Malthustufta, Gåetie-sijjie (Gammetuft) i Lettingslia

Gammetufta ligger på en bakkerygg i svakt nordøst hellende terreng. Skogbunnen er relativt jamn og grasbevokst i bjørkeskog, med klynger av vier og einer. Drikkevann finnes i en bekk like ved (3-4 minutter å gå mot øst). I dag sees gammetufta som en utydelig sirkelrund jordvoll med diameter på omtrent 5 m. I midten er aernie-gierkieh (steiner i ildsted) synlig.

Figur 6.3: På befaring på Malthus-tufta i 2010: Mattis Danielsen, Per Ove Lilleeng, Nils Bakken og Jon Vingelen. På bildet er gammetufta markert med brunt. Foto: Amund H. Steinbakken

Mye tyder på at dette er samme gammetuft som Thomas Robert Malthus beskriver i sin reisedagbok fra sitt norgesbesøk i 1799. Malthus var en britisk prest og samfunnsforsker, og er mest kjent for sine teorier om at det ikke gikk å øke tilgangen til mat, slik at den kunne holde tritt med en stadig økende befolkningsvekst. Disse teoriene ble gitt ut i "An essay on the principle on population" i 1798, mens i 1799 ga Malthus ut "Reisedagbok fra Norge 1799".

Malthus skildrer nøyaktig veien han red for å komme til boplassen til samer Jonas Andersen. Gammetufta kan i så fall tidfestes til en gruppe samer som hadde tilhold i disse traktene på slutten av 1700-tallet. Trolig var det ett av basisområdene til Jonas Andersens sijte. (Fjellheim 1999)

Gammetufta ble registrert av Leif Pareli i 1975. Det er blitt foretatt en utgravning av ildstedet, og en 30 cm brei sjakt gjennom vollen. Det ble da funnet et stykke av røret på en krittpipe, og en liten bit tynt skinn med noen hull i. Funnene for øvrig begrenset seg til trekøl og fragmenter av brente bein i ildstedet (Fjellheim 1999). Tufta ble kontrollregistrert i 2010 av Mattis Danielsen og Amund H. Steinbakken.

Området nær Borrmyrbekken, øst for Lettingslia, kalles Finntrøan. Det ble fortalt at det skulle være tre trøer her. Pareli fant i 1975 trolig en gammel trøplass 60-80 m nord for Malthustufta, synlig som en grasslette i skogen med diameter på ca 30 m. Rester etter en høyløe tyder på at det har vært slåttemark etter at samene flytta herfra.

Ved registreringen i 1975 ble det også påvist med prøvestikk trekøl like sørvest for Malthustufta. Dette stemmer overens med muntlig informasjon om at det skal ha vært en tuft til like ved den i dag synlig tufta. Trekølet fra prøvestikket ble dessverre ikke undersøkt nærmere den gang.

Sijte

En sijte kan oversettes til sameby. Dette er et tradisjonelt samisk samfunn med en gruppe av en eller flere familier. De er ofte i slekt. Sitjen driver reindrifft med en samlet reinsflokk. Reinflokken blir gjetet kollektivt. De flytta med folk og rein mellom ulike årstidsbeiter, etter et fast mønster.

I reindrifftsforvaltningen i Norge i dag, er en sitje synonymt med et reinbeitedistrikt.

29 Gåetie-sijjie (Gammetuft), Finntjønnyra

Ved Finntjønnyra i Finnåsen ligger ei gammetuft. Like ved denne, ligger ytterligere ei mulig tuft med ildsted.

Ved myrkanten ligger ei stor steinblokk med en mindre stein plassert oppå. På samiske boplasser er det ikke uvanlig å finne slike steiner. Dette var for å markere noe spesielt. Muligens kan det ha vært ei beingjemme under steinen. Dette ble ikke nærmere undersøkt ved befaring, da den var godt nedgrodd i mosen (*Steinbakken 2010*).

Figur 6.4: På Blokkodden i Engerdal står denne rekonstruksjonen av en tradisjonell samisk gamme. Foto: Anno museum

30 Steinring, ved Skittenklettørdet

Like innunder Skittenklettørdet (1137 moh), et par kilometer øst for Skittenkletten i Tolga østfjell, ligger en steinring med ca 4,5 m i diameter. Steinringen har en steinsetting i midten, noe som tyder på rester av et ildsted. Etter flere befaringer på 2000-tallet, tror forskere nå at steinringen er ei gammetuft, eller en teltring.

Figur 6.5: Steinring like innunder Skittenklettørdet. Personen på bildet er Per Ove Lilleeng. Foto: Arne Skjølsvold

Tidligere har det vært flere tolkninger på hva dette er rester etter. Blant annet har man lurt på om det kan være en grav. En annen teori er at dette kan ha vært en *seite* – en ringformet offerplass. I utforming er formasjonen beslektet med de samiske seitene, som en finner i Nord-Norge (*Bergestøl 2008*).

Ca 40 meter nord for steinringen ligger en rydda flate som kan være en tuft til. Det kreves en arkeologisk undersøkelse for å avgjøre dette. Sju meter øst for denne igjen, ligger en liten forhøyning som kan være ei gravrøys. Tufta har klare likheter til samiske boplasser, og det er kjent at det har bodd samer i disse fjelltraktene (*Bergestøl 2008*).

31 Tufter, Bratthødalen

Bratthødalen ligger ca 18 km nordvest for Vingelen sentrum. Nord for Bratthøvollen, i fjellsida til Bratthøtoppen, ligger flere store steinblokker. Disse steinene er omtalt som Dragstenen (se objekt 51). Dette navnet har de fått fra perioden da det ble slått gras her. Høydraga som ble benytta i slåtten, ble lagra under disse steinblokkene (Meli 2006). Ifølge Lappekommisjonen, hadde John Thomassen ei gamme lengre inn i dalen (i Tynset kommune).

Ved en av de store steinblokkene, ligger ei rektangulær tuft. Rundt steinen vokser det vier og einer, mens det på bakken er lyng, mose og gras som dominerer. Steinen er 2,5 m høy og fungerer som vegg i tuftas sørvestlige del. To kraftige murer danner de to andre veggene i nordøst og sørøst. Taket på tufta kan ha blitt lagt ut fra den store steinen og støttet opp i motsatt ende av tufta (Steinbakken 2010). De to murene består begge av to tørrmurte steinrekker, hvor det er lagt jord mellom. Dette er en muringstype som er kjent fra gamle fjøs, men ikke kjent fra andre tufter i Forollhogna.

Inntil den store steinen, i tuftas vestlige del, er det påvist køl ved bruk av jordbor. Dette tyder på at det har vært et ildsted i tufta. Ildstedet, sammen med de kraftige dobbeltmurene, kan tyde på at tufta har vært mulig å bruke hele året. Det finnes ingen opplysninger om at de som drev med slått et stykke unna hadde ei overnattigsbu ved Dragstenen. Dimensjonene på murene virker også overdrevent for ei bu til å lagre hesteredskaper i. Dermed kan det være mulig at tufta er eldre enn slåtteperiodene ved Dragstenen, og kan knyttes til folk som drev med jakt og fangst. En mulighet er også at de kan knyttes til John Thomassens gamle og hans families drift her. Det har også blitt spekulert i om tufta har sammenheng med fangstgropene som ligger lengre inn i Bratthødalen. (Meli 2006)

Rundt 14 meter unna, i sørvestlig retning, ligger restene etter ei tuft til. Denne tufta ligger delvis under en stor heller. Helleren utgjør en vegg mot øst, samt at den danner tak i store deler av tufta. Tuftas boflate er avgrensa i sørøst av noen steiner, og i nordvest av en tørrmur. Over store deler av boflata er det med jordbor påvist mye køl. Køllaget var inntil 10 cm tykt. Tufta ligger lunt og

solvent til, med utsyn vest- og sørover. Dette er mot motsatt retning av den første tufta.

Figur 6.6: Tuft 1. Foto: Amund H. Steinbakken 2010

Figur 6.7: Tuft 2. Foto: Amund H. Steinbakken 2010

32 Oppbevaringsgamme, Koiegga ved Storøyvolla

Storøyvolla ligger på ei stor grasslette rett ved elva Lona, nord i Londalen og ved foten av Sletthøa. Storøya ble brukt som slåtteeng, trolig så tidlig som på 1600-tallet, før det ble etablert setervoller her (se objekt 47). Vest for Storøyvolla ligger en morenerygg kalt Koiegga. Her skal det, i følge muntlig tradisjon, ha vært samer. Det finnes også muntlig tradisjon som forteller at det ble gående igjen en liten tamreinsflokk i dette området etter at samene drev rein forbi Storøya (*Urset og Urset 2006*).

På den sørlige delen av Koiegga er det funnet en tuft. Den er tilnærmet sirkulær med inngangsparti i sørøst. Det er ved undersøkelser med jordbor ikke påvist køl i gamma, eller stein i vollen. Dette tyder på at dette har vært en oppbevaringsgamme. Også gammas begrensede størrelsen tyder på dette. De utvendige målene er 2,6 x 2,6 m. Innvendige mål 2,1 x 1,3 m. Tykkelsen på vollen er 0,4 m, og høyden 0,2 m (*Steinbakken 2010*).

Figur 6.8: Tuft etter oppbevaringsgamme på Koiegga. Tømmestokken i bildet ligger i inngangen til gamma. Foto: Amund H. Steinbakken 2010

Området rundt er undersøkt med tanke på spor etter annen aktivitet, men det ble ikke funnet noe. Grassletta rundt setrene har vært kultivert, og det er godt mulig at aktivitetene i forbindelse med seterdrifta har fjernet andre kulturminner (*Steinbakken 2010*).

33 Mulig urgrav, Langsfjellhogna

Ikke langt fra toppen av Langsfjellhogna, i den sørvest-vendte fjellsida, ligger en stor stein. Denne skiller seg ut i landskapet. I området rundt steinen, vokser det lav og lyng. Inntil steinen er det påvist en tydelig menneskeskapt konstruksjon. Konstruksjonen består av en kvadratisk steinmuring, der den store steinen danner en fjerde vegg. Konstruksjonen er blitt kalt «steinbu».

Figur 6.9: Tufta inntil stein. Foto: Amund H. Steinbakken 2010

I tufta ligger det noen store flate heller. Det kan tenke seg at disse har utgjort et tak, og at de har vært støttet opp av treraier som var lagt ut i fra den store steinen.

I dag er det ikke kjent noe reinstrekk i nærheten av tufta. Det er heller ikke kjent noe gamle ferdselsveier, som f.eks. pilegrimsleden. Derimot er det ei kaldkilde omtrent 20 m vest for tufta.

Muntlig tradisjon forteller at noen eldre karer i bygda husker at det har vært tak over tufta. Dersom dette er tilfellet, har det i så fall vært lavt under taket. I 2010 besøkte arkeologer tufta. De mente konstruksjonen i stor grad ligner en urgrav. Slike er registrert i området rundt Stekkenjokk i Vilhemina kommun i Sverige. Det er kjent at i slike samiske graver kunne steinhellene bli støttet opp av treraier. Steinhellene vil så falle sammen når treraiene råtner bort (*Steinbakken 2010*).

34 Finnkjellaren, boerne (melkegrop), øst for Røsjødalen

Ved en krøttersti i sørvendt terreng omtrent to kilometer øst for Rausjødalsmeieriet (objekt 45), er det påvist en boerne som er blitt kalt Finnkjellaren. En boerne er ei gravd grop for oppbevaring av melk/mat. Der oppbevarte tidligere tiders reingjetere melk for å ha til våren når de kom tilbake til oppholdsstedet. Melken ble lagret i trekagger og ble tyktflytende.

Lokaliteten ble registrert i 1975. Før lokaliteten ble undersøkt, var den synlig som en oval, ca 1 m dyp grop med diameter 2,5 m. Gropa var omgitt av en bred, lav voll med ytre diameter 7 m. Etter oppmåling og fotografering, ble det foretatt en utgraving. Innvendig var gropa foret med steiner i uregelmessig størrelse. Det ble ikke funnet trerester, trekøl eller annet daterbart materiale. Lokaliteten blir kalt «Finnkjellaren». Sverre Fjellheim skriver i sin bok «Samer i Rørostraktene» at informanten til «Finnkjellaren» mente at den var eldre enn meieriet som ble anlagt i 1856 (*Fjellheim 1999*).

35 Boerne (Melkegrop), Hodalen

Samisk melkegrop (boerne) innunder en liten heller. Hellingen er ca. 2 m dyp, 1,5 m høy og 3 m bred. På berget er det mulige helle-malerier. (*askeladden.ra.no*)

Dette er en sirkulær grop som er gravd innunder en liten heller, under et stup. Lendet er utilgjengelig, med bratt steinur nedenfor, og loddrett stup ovenfor. Ved kanten av gropa ligger to større heller. Det siver noe fuktighet fra berget ned i gropa, men det er ikke vann i bunnen. På berget over gropa er det tre små felter med rød okerfarge. Dette kan se ut som nedbrutte malerier uten at figurer kan skjernes. Det er ingen lignende fargeflekker andre steder på fjellsida.

Mål for forvaltning av samiske kulturminner og kulturmiljø

- Skilting og formidling av utvalgte samiske kulturminner
- Legge til rette for flere systematiske registreringer av samiske kulturminner
- Utrede hvordan den sørsamiske kulturen kan innlemmes som en del av verdensarven. Jfr. forvaltningsplan for verdensarv Røros bergstad og Circumferensen 2019-2023.
- Kartlegge den samiske tilstedeværelsens betydning for det historiske kulturlandskapet.

7. LANDBRUKETS KULTURMINNER

Ved Kåsmyra i Kåsa, og ved Tallsjøen, er det påvist pollen av bygg som indikerer forsøk på korndyrking i bronsealder (1800-500 f.kr.). Dette er de første spora etter åkerbruk i Tolga. Også rundt 500 e.kr. ved Kåsmyra, og rundt 700 e.kr. ved Lensmannsvollen, skal det ha blitt dyrka korn. Det er lett å se for seg at de første forsøk på åkerbruk medførte en del prøving og feiling. Disse korte episodene med tidlig dyrking tyder på dette. Jakt og fiske hadde framdeles en avgjørende rolle for de første menneskene som drev jordbruk.

Kanskje var også gode jaktmarker avgjørende for hvor de første åkrene ble lagt. Vingelen skiller seg ut med bedre jordbruksforhold. Her ser jordbruket ut til å ha slått rot allerede i eldre jernalder (500 f.Kr-570 e.Kr). Pollen av havre, rug og bygg i prøver fra Båntjønna i Vingelen tyder på at åkerbruket her kan ha starta så tidlig som rundt 200 e.kr., og at det her ble dyrka kontinuerlig gjennom hele jernalderen og middelalderen (*Høeg 1996*). Mye tyder på at bosetninga forsvant da Svartedauden og en kjøligere klimaperiode la mange steder øde.

Figur 7.1: Olava Tellebond flytter på setra i Bjønnkuven 1949. Foto: Hermann Tollan

I begynnelsen av 1500-tallet skatter noen få gardar i Vingelen til kongen. Ut over 1500-tallet kommer etter hvert noen flere gardar til. Med Røros kobberverks oppstart i 1640-åra, starta en ny tid. Det ga snart følger for raskt økende bosetning, folketall og antall gardsbruk.

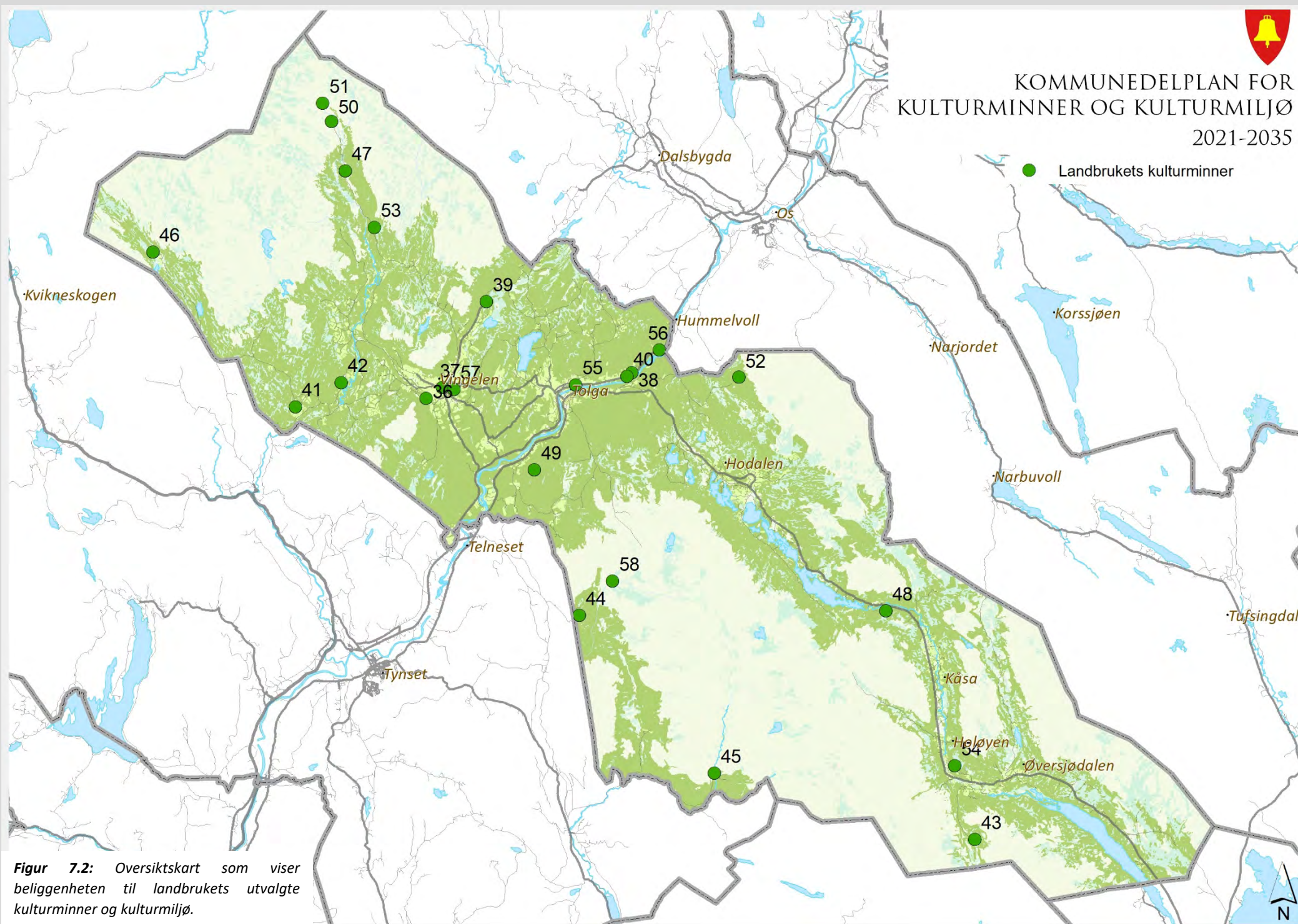
En kombinasjon av jordbruk og arbeid for kobberverket ble levebrød for svært mange. Seterdrift, utmarksslått og beite ble viktig da antall gardsbruk økte, og medførte knapphet på beiteressurser rundt gardsbrukene. I dag finnes svært mange kulturminner tilknytta landbruket; gardstun, setergrender, meieri, steinmurer, avkjølinger, inn- og utmarksløer, slåtter, beiter og stedsnavn.

7.1. UTVALGTE OBJEKTER

Nr.	Objekt	Hensynssone
36	Kulturlandskapet i Vingelen	
37	Ousta søndre, gardstun, Vingelen	H730
38	Øvensgarden, Erlia	H570
39	Røset, bureinsingsbruk, Vingelen	H730
40	Haugen, småbruk, Erlia.	H570
41	Langsetra, setergrend, Vingelen	
42	Ryseteråsen, setergrend, Vingelen	
43	Orvdalen, setergrend	
44	Bjørkkjølen, setergrend og beitelandskap	
45	Rausjødalen setermeieri	
46	Steinfjøset på Evensmovangen ved Magnillsjøan	H570
47	Storøyvolla, seterbygninger, Vingelen	
48	Olasvolla, Trangdalen	
49	Bjøllkubakkbøtn	
50	Dragstenan i Bratthødalen	
51	Bratthøvolla i Bratthødalen	
52	Erlienget, slåttelandskap med slåttebuer og løer	H570
53	Nygardsenget, Vingelen	
54	Slåttelandskap ved Hola, Hodalen	
55	Løe med tønnetak, Tolga	H570
56	Løe, nord for Erligrenda	H570
57	Avkjøling/silhus med tårntak, Vingelen	
58	Kronborg, bu og løe Måssåkjøring	H570

KOMMUNEDELPLAN FOR KULTURMINNER OG KULTURMILJØ 2021-2035

36 Kulturlandskapet i Vingelen

Vingelen har et flott kulturlandskap med lang tidsdybde. Bygda har et karakteristisk bygningsmiljø med mange gamle tun bevart. Bebyggelsen ligger som en U rundt bygdefjellet Kletten, med det meste av seterområdene nord og nordvest for dette. Berggrunnen er en del av Trondheimsfeltet. Denne domineres av fylitter fra kambriosilur, og har et sammenhengende dekke med morenemateriale. I dalbunnen finnes i tillegg mektige smeltevannsavsetninger (*miljostatus.no*). Selv om bygda ligger 700 moh, er det lokalklimatiske gunstige forhold for jordbruk. Derfor var sannsynligvis Vingelen det første stedet med fast bosetning og gardsdrift innenfor det som i dag er Tolga kommune.

Figur 7.3: I Vingelen finner vi spor etter den første bosetningen så tidlig som rundt 200 e.kr. Gunstige lokalklimatiske forhold gjør at fjellbygda regnes som frodig. Vingelen utgjør i dag et spesielt kulturlandskap med mange flotte gardstun. Nyere bebyggelse har generelt tilpasset seg omgivelsene på en god måte. Foto: fishspot.no

I Vingelen finnes mye eldre intakt bebyggelse. Både i bygda, i seterområdene, og i utmarka. Det finnes også fangstsystem/dyregraver, rydningsrøyser, åkerkanter, stier, veier, gjeler og hafell (skigardtype). Området er interessant både ut fra et historisk, botanisk og kulturelt synspunkt.

I 1989 starta et prosjekt som ble kalt "Kulturlandskapsprosjektet i Vingelen". Formålet med prosjektet var å legge til rette for en bevisst bruk av lokale ressurser i form av arealer og kvaliteter i bygdemiljøet. Prosjektet tok dessuten sikte på å dokumentere og utvikle kulturlandskapets betydning som grunnlag for næringsutøvelse, samt for tilhørighet og identitetsfølelse hos bygdafolket. I prosjektet ble det lagt sterk vekt på å mobilisere bygdafolket til å selv ta aktiv del i kulturlandskapsarbeidet. Prosessen ble etterpå videreført i flere konkrete initiativ som hver på sitt vis tok tak i ulike temaer knytta til kulturlandskapet (*Hansen*). Prosjektet må sies å ha vært svært vellykket, da Vingelen i dag framstår som ei levende bygd med et godt bevart helhetlig kulturlandskap. Dette er også noe de benytter i markedsføring og næringsutvikling.

Vingelen er en av i alt fire områder i det geografiske området Hedmark som er kategorisert som nasjonalt verdifullt kulturlandskap (*Fylkesdelplan for kulturminner for Hedmark*). Vingelen er også definert som nasjonalparklandsby.

37 Ousta søndre, gardstun, Vingelen

Gardstunet på Ousta søndre ligger i grenda Vingelsgaard, like sør for veien gjennom Vingelen. Ousta er blant de eldste gardene i Vingelen, og er et eksempel på en gard som hadde utspring i den opprinnelige Vingelsgaarden, ei tett grend med sju gardar (*Gjermundsen 2011*). Den eldste kjente brukeren er Jon. Hans sønn Torgeir Jonsson er nevnt i en skatteliste fra 1612.

Bygningene i Ousta danner et nesten tett firkanttun med vid utsikt fra våningshuset mot sør. Våningshuset i Ousta er av midtkammertypen i to etasjer, der den eldste delen er fra første halvdel av 1700-tallet. I tunet ligger også ei sommerstue av østerdalstypen (om Østerdalsstua se også kap.10 s. 98) med årstall 1663 hugget inn i mønsåsen. Et lite stabbur og en uthuslengde med løe, fjøs og stall fra 1800-tallet er sammenbygd. Like sør for tunet ligger ei smie og ei badstue.

Firkanttun er regnet som den yngste tuntypen i Norge, og ble vanlig i Nord-Østerdalen på 1800-tallet. Der er gardens hus organisert rundt ett firkantet tun, som regel rektangulært. Vi finner firkanttun over hele distriktet. Nord i Østerdalen er firkanttunene nokså tette, og noen ganger helt innebygd. Den samme tradisjonen finner vi også nordover i Trøndelag. Sørøver i Østerdalen, er firkanttunet gjerne mer åpne. Det at tunene er tette har sammenheng med tradisjon, men også med vær – og vindforhold. Med å bygge tunene tett, dannet man et lunt inntun (gardstun).

Figur 7.4: Firkanttunet Ousta søndre i Vingelen er fredet etter Kulturminneloven. Foto: Riksantikvaren.

Da tunet med påstående bygninger ble kjøpt av arkitekt Kvilhaug i 1962, var bygningsmassen i sterkt forfall. I forbindelse med kjøpet, ble hele eiendommen freda av Riksantikvaren. I dag framstår tunet som et flott og intakt bygningsmiljø. Et av husa i Tollefsa (naboengarden) er også freda.

38 Øvensgarden, Erlia

Øvensgarden i Erlia er regna for å være den eldste garden på Tolga. Man antar at det var bosetning her før 1650. Både gjenstander med årstall, kongebrev, skjøter og andre papirer underbygger dette. Sagnet forteller at den første nybrottsmannen i Erlia kom fra Nordvangen i Vingelen og het Øven Haug. Garden har hatt flere navn gjennom tidene, og den eldste betegnelsen vi kjenner er Haug. Et yngre navn på garden er Elfuelien. Den mest sannsynlige opprinnelsen til dette navnet ligger i ordene elv og li, da garden ligger nederst i lia mot elva Glåma. I 1723 kan man lese i matrikkelen at garden Haug er blitt delt i to mellom brødrene Even Olsen og Ole Olsen. Flere av gardene i Erlia er fradelinger fra Øvensgarden (erlien.no).

Figur 7.5: Øvensgarden fotografert i 1964. Foto: Anno museum.

På Øvensgarden har det gjennom tidene bodd driftige og kreative menn. Gjennom generasjonene er det blitt bygd flere smarte og praktiske innretninger som var langt forut for sin tid. På garden fantes ei stor smie. Der ble alt nødvendig utstyr som beslag, hengsler, redskaper, verktøy, hesteutstyr og kjøretøyer laget.

Dagens våningshus på Øvensgarden ble bygd omkring 1900, og er et av de største tømmerhusa på Tolga med en grunnflate på 170 m², og 22 rom. Speilpanelene i de to stuen i huset er bevart, og den originale malingen er urørt. På det meste bodde det fire generasjoner i huset samtidig.

Huset rommet også ei badstue, og hele grenda brukte denne på lørdager. Et bad kosta 50 øre for besøkende. Badinga foregikk i to puljer. På ettermiddagen var det damebading, og på kvelden herrebading. På vinterstid tok badegjestene ofte snøbad etter badstua, og da måtte de springe gjennom hele huset for å komme ut. Det sies det ofte oppsto både komiske og pinlige episoder under disse badeseansene, og at det nok var ganske livlig på garden. (erlien.no)

Våningshuset på Øvensgarden inneholdt også skomakerverksted med en profesjonell skomakermaskin. Denne ble brukt til mange ting, fra reparasjon av seletøy for hester, til syng og såling av hjemmelagde labber. Sålene på labbene ble forsterka med sykkeldekk, og de var nærmest uslitelige. Den dag i dag finnes ennå flere par av disse labbene. Maskina finnes ennå på garden, og er helt fram til i dag brukt til reparasjon av reimer og lærsaker.

Om sommeren flytta folket fra sørenden til nordenden av huset. Denne delen av huset ble kalt sommerstue, og hadde et eget utstyrt kjøkken. Et av soverommene (sommerstukammerset) er innreda som dagligstue, og et lite rom som var nordvendt og kjølig ble brukt som spiskammers (kjølerom for mat). Flytting til sommerstua var en praktisk ordning. Om sommeren ble hele huset rundvasket, og alle ovnene pusset. Det var 10 vedovner i huset, og disse ble rengjort og olja. Da var det greit at folket oppholdt seg bare i den ene delen av huset.

I 1960-åra ble det drevet sommerutleie av rom til turister og gjennomreisende.

Ved hoveddøra til våningshuset, oppe på veggen, ligger ei staselig løve. Denne skal være laget av Håkon Mikkelsen Moseng, en av de som satt fengslet i lensmannsarresten (objekt 87).

Figur 7.6: Løva ligger plassert på veggen ved inngangsdøra til våningshuset på Øvensgarden. Her fotografert da den hadde vært til restaurering i Oslo.

Foto: Riksantikvaren

Fjøs og uthus er sammenbygd i vinkel, og utgjør sammen med våningshuset et firkanttun. Gardens bur ligger, slik tradisjonen er, noe tilbaketrukket fra den øvrige bebyggelsen. Burene ble plassert slik fordi det her ble oppbevart mat og utstyr. Dersom det brøt ut brann på garden, var den livsviktige maten sikra.

39 Røset bureisingsbruk, Vingelen

I 1937 begynte Sigrid og Nils Røset som bureisere på Røset. Tomta var da bare myr og bjørkeskog. Det var veiløst, og det var to kilometer til Liheim som var nærmeste naboen.

Med statsstøtte på 1700 kr., og et lån på 2000 kr., satte de i gang med rydding og grøfting av jorda og bygging av hus. Først satte de opp stua på 56 m² etter standardtegninger for hus på bureisingsbruk. I 1941 kom det to kyr på båsen i fjøset.

Figur 7.7: Bureisingsbruket Røset i Vingelen.

Foto: digitalmuseum.no

Begge hadde arbeid utenom bruket for å få endene til å møtes. Nils drev som snekker. Sigrid var seterbudeie, bakte brød, vevde, sydde, kardet og spant for folk. Etter 10 år ble det veiforbindelse til Vingelsbygda. Det gikk flere år før det ble lagt inn vatn, og strøm fikk de først i 1958. Det var arbeid nok både for unger og voksne. Det ble dyrka bortimot 40 mål, og de hadde etterhvert 14 mjølkekyr på båsen, i tillegg til ungdyr og sau. I fjøset var også gris, høner og

geit. Slik produserte de selv mesteparten av maten de trengte. Nils har uttalt det slik: «*Det var mye arbeid, men vi hadde mange gleder og. Det var mening i arbeidet når en så at det gikk framover*».

Bureisingsbruka utgjør ei gruppe kulturminner som er under sterkt press - nedlegging, fraflytting, forfall, ombygging og omlegging. Få bureisingsbruk har den opprinnelige bebyggelsen intakt. Røset er i dag vedtaksfredet etter Kulturminneloven, og framstår som et godt eksempel på bureisingsbruka i Norge, og i Østerdalen.

Bureising

1920- og 30-tallets økonomiske situasjon med stor arbeidsledighet, førte til at staten støttet etablering av bureisingsbruk. Omkring 1950 var det 20.000 bureisingsbruk i Norge, dvs. hvert 10. gardsbruk. Hedmark kom på 3. plass blant fylkene med 2344 slike bruk.

I perioden 1920-1949 ble det til sammen opprettet 525 bureisingsbruk med statsstøtte i de seks nordligste Østerdalskommunene. Av disse var 49 i Tolga. Omkring 1950 var det 20.000 bureisingsbruk i Norge, dvs. hvert 10. gardsbruk. Hedmark kom på 3. plassen blant fylkene med 2344 bruk, og av disse hadde altså Nord-Østerdalsregionen 525. Et relativt stort antall nålevende nordmenn har derfor «røtter» i bureisingsmiljøet. (Spangen)

Bureisernes boliger fulgte en anbefalt mal. Våningshus skulle ha grunnflate mellom 30 og 60 m², ganske kvadratisk i formen og med full kjeller. Uthuset var av typen enhetslåve, med alle uthusfunksjoner: fjøs, melkerom, låve, vedskjul og utedo.

40 Haugen, småbruk, Erlia

Haugen er et småbruk, som i 1930-åra ble skilt ut fra garden Erlie søndre. Bruket var så lite at de ikke hadde egen hest, men lånte denne av nabogarden når de trengte.

Småbruket har flere tørrmurer (objekt 61), både for å ta opp terreng, og som del av bygningsmassen i form av kjøreklopp og grunnmurer.

Småbruket er godt vedlikeholdt, og representerer på en god måte småbruket i Østerdalen.

Figur 7.8: Småbruket Haugen slik det framstår i dag. Foto: Anja Ø. Ryen

Seterbruk og bruk av utmark

Bruk av setrer har lange tradisjoner i distriktet. Etter hvert som flere gardsbruk kom til, fikk utmarka stadig større betydning. I bjørkeskogbeltet og i fjellet var det gode beitemuligheter. Gardbrukeren ønsket å ha størst mulig buskap over vinteren, og det ble ofte for lite fôr til dyra, «vårknipa» var godt kjent. Derfor var det mye om å gjøre å få buskapen ut på beite så tidlig som mulig om våren. Først nær garden, men etter hvert lengre ut i marka. Da ville det snart trenges hus til både folk og fe. For å utnytte beiteområdene best mulig, ble det av mange gardar bygd både to og tre setervoller. Disse er gjerne betegna som «vårseter», «sommerset», og «høstseter».

På setervollen rådde **seterkulla** (=budeia på setra). Det var et ansvarsfullt arbeid. Dyra skulle passes, mjølka skulle bearbeides til ost og smør. Til koking og ysting trengtes mye ved. Dette burde husbonden på garden helst ha hugget året før og fått den i hus, slik at den var tørr og fin. Til gjeting av dyra og mange andre gjøremål, hadde ofte seterkulla hjelp av en ung gutt eller jente (gjeteren). (Vingelen 2021).

Mye av vinterfôret ble henta fra **markslåtter** i de samme områdene. Dette førte naturlig nok til konflikt mellom beiting og slått. Derfor ble det utformet strenge bestemmelser omkring hvor dyra kunne beite i utmarka til enhver tid. Dette problemet ble ikke endelig løst før det tidlig på 1900-tallet ble slutt med slåttebruk i utmarka. Da kunne hvert gardsbruk greie seg med bare en setervoll. Der det var ekstra gode beiteområder, dannet det seg små grender av setervoller (Vingelen 2021).

41 Langsetra, setergrend, Vingelen

Langsetra er ei setergrend vest i kommunen. Opprinnelig var det gardene i grenda Vingelsgard som hadde sommersetre her. Nå rommer området setervoller tilhørende ulike gardar i Vingelen. Seterområdet framstår i dag som ei avgrensa setergrend med et flott kulturlandskap, intakte setervoller, innmark, utmark og beitedyr. I områdene rundt setergrenda ligger, slik det er vanlig, en rekke gamle slåtter. Dette kommer fram av stedsnavn som «Moslått», «Nordistuslått», «Tøllesslått», og «Gammelvangenget».

Figur 7.9: Eggengvollen 1909. Ku, kalver, sau og geit er samla på vollen. Alle husdyra var med til setra. Foto utlånt fra Vingelen kirke- og skolemuseum.

Ved Langsetra har det vært slåttebruk og seterdrift fra 1600-tallet. I tillegg til de stående 12 setervollene, er det også flere øde-voller. Dette vitner om stor aktivitet opp gjennom tidene. I følge E. Trøan ble det første farbare veien for vogn over Lia til Langsetra opparbeidet i 1818 (*Vingelen bygdeboknemd* 2018).

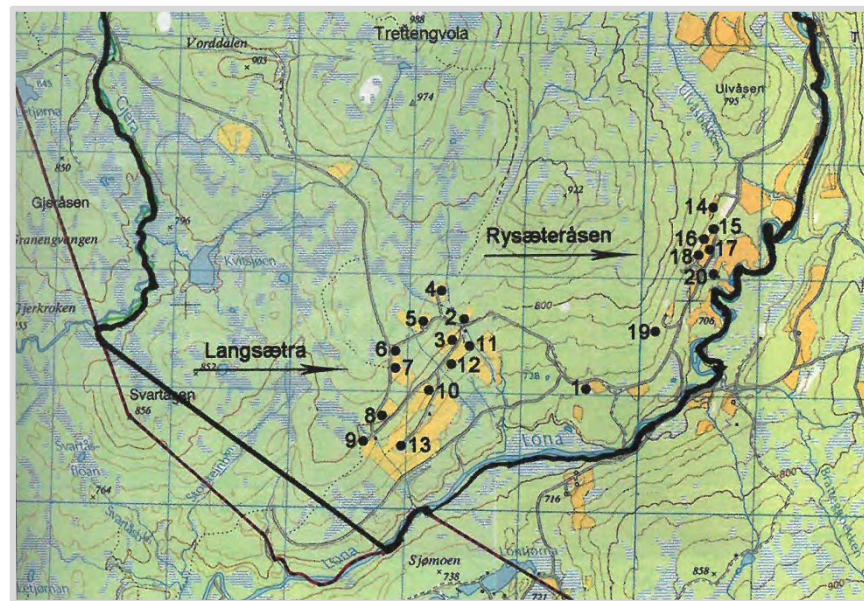
Flere setre på Langsetra er fortsatt i aktiv bruk. Her vises også en naturlig historisk utvikling; fra enkeltsetre, til fellesseter: «Langsetra Fellesbeite».

42 Ryseteråsen, Vingelen

Ryseteråsen er, på lik linje med Langsetra (objekt 41), ei flott, kompakt og autentisk setergrend, som viser enkeltsetre og utvikling. Her er også flere setre i aktiv bruk. I dag regner man seks setervoller innenfor setergrenda, derav tre store setertun. Her ligger også flere øde-voller (*Vingelen bygdeboknemd* 2018).

I 1977 starta seterbrukerne i Ryseteråsen med planlegging av felles/inngjerda beiter. I 1980 kunne de for første gang sende dyra til beitearealet, men da brukte de hvert sitt seterfjøs. I 1983 sto det nye fellesfjøset ferdig. Fellesbeitet er fortsatt i drift, men med færre brukere enn da de starta. Dette fordi flere gardsbruk er lagt ned.

Fortsatt seterdrift og beiting er svært viktig for å beholde kulturlandskapet slik det framstår i dag. Uten beiting gror åpne områder raskt igjen. Det er derfor viktig å legge til rette for fortsatt utvikling, uten at det går på bekostning av seterområdenes særegenhet og historiske verdi. En bevisst balanse mellom bruk og vern, og en tilpasning av moderne løsninger i eksisterende miljø, vil ofte være en god løsning. Ryseteråsen ligger innenfor området med Nasjonalt verdifullt kulturlandskap.

Figur 7.10: Kart fra boka «Sætertrakter i Vingelen, sætrer, ø-voller, buer og hytter», utgitt 2018. Kartet viser setergrendene Langsetra og Ryseteråsen.

43 Orvdalen, setergrend

I Orvdalen, 840 moh, ligger ei lita setergrend. Her var det opprinnelig fire setervoller. Det er i dag ikke beitedyr i området.

Setergrenda Orvdalen ligger i et spesielt naturområde, og er et godt utgangspunkt for fotturer til Elgpiggen (objekt 81). Setergrenda har et klart avgrensa område, som fortsatt har særpreget i behold. Det finnes ingen nyere hytter i Orvdalen. Innenfor området ligger Ellefsvollen. Vollen har et flott steinfjøs.

Figur 7.11: På dette bildet kan en se seterkulla, Kirsti Olsdatter (f 1884), gi salt til dyra. Hun var kone på garden Holøyen Nordre i Øversjødalen. Setra ligger inne i Orvdalen. Foto: utlånt fra Jon Vingelen.

44 Bjørkkjølen, setergrend og beitelandskap

Den første bygselen på Bjørkkjølvangen, er fra 1677. Da fikk tynsetingen Ole O. Østby (født 1613) på Østihaugen bygsel. Sønnen hans, Torger Olsen Østby fornya bygselen i 1696. Videre hans sønn igjen i 1716. Fra midt på 1700-tallet deles bygselen opp på flere drivere, og områdene overføres etter hvert til gardar tilhørende Tolga. På 1800-tallet var det strid om retten til rypefangst i området. Det var strid om grensa, og grensetvisten ble ikke løst før i 1910. Da ble herredsgrensa mellom Tolga og Tynset fastsatt med kongelig resolusjon. (Neset 2009)

Bjørkkjølen er et kulturlandskap prega av aktiv beiting. De beste beitene finnes i bekkedalene, og på myrene. I dag er det ikke lenger ku-drift på noen av setrene, men det er aktiv sauedrift. Her finner vi også et moderne sauesankingsanlegg. For å bevare det karakteristiske beitelandskapet med biologisk mangfold ved Bjørkkjølen, er det svært viktig at området fortsatt beites. Uten beiting vil landskapet raskt gro igjen, og artssammensetningen endres som følge av dette.

Figur 7.12: Bjørkkjølen og bekkedalen med Stortela til høyre, sett fra Veslekletten. Setergrenda Bjørkkjølvangen skimtes oppe i bildet. Foto: Yngve Rekdal/ Michael Angeloff

45 Rausjødalen setermeieri

Rausjødalen er ei kompakt setergrend øst i kommunen, med en relativt intakt seterbebyggelse. Setermeieriet er et unikt enkeltanlegg innenfor kulturmiljøet. Dette ble i 1856 bygd som andelsmeieri, og var et pionerarbeid. Rausjødalen var det første andelsmeieriet i Nord-Europa.

Det var gardbruker, kirkesanger og ordfører Jon Simensen Grue fra Tolga og Ola Johnsen Berg fra Dalsbygda som var hovedpersonene bak tiltaket. Inspirert av Andreas Kundert fra Selskapet for Norges Vel, ble planene vedtatt den 24. januar 1856. 25 bønder skrev under på vedtektene. I alt ble 40 andelseiere fra Dalsbygda, Tolga, Hodalen og Kåsa med på landets og Nord-Europas første meierisamvirke. (www.rausjodalen/setermuseum)

I løpet av tre uker sommeren 1856 ble meieribygningen oppført i stein. Den inneholdt mjølkebu, ostekjøkken, samt ostebu. Fjøsbygning i stein med båser til 100 dyr ble også oppført. Det fantes rikelig med lokal stein av god kvalitet. Det eneste treverket som ble brukt var til dører, vinduer og takåser. Meieriet var anlagt etter sveitisk mønster, og hovedproduksjonen var helfet sveitserost. Osten ble solgt i Oslo, og fikk meget god omtale i Morgenbladet.

Det var sveitseren Caspar Hiestand som skulle lede driften. På slutten av 1857 forlot Hiestand sin stilling som bestyrer. Meieriet fikk ingen lang levetid og driften ble lagt ned 1858. Senere fikk anlegget avleggere av mer privat karakter både i Magnilldalen og Såttåhaugen.

Meieribygningen framstår i dag i god stand etter restaurering i flere omganger. Dessverre er kun rester igjen etter den store fjøsbygningen. Setermeieriet er et spesielt og meget viktig kulturminne, både lokalt, regionalt og nasjonalt. Bygningen har høy arkitektonisk verdi, og et interiør som tilnærmet er lik det opprinnelige. Bygningen er videre representativ for de store steinbygningene som ble oppført både i setermiljøa og jordbruket for øvrig på denne tida.

På veggen står et skilt om at bygget er fredet i 1956, men det finnes ingen papirer på vedtaket.

Figur 7.13: Setermeieriet i Rausjødalen. Rester av fjøsbygningen synes nederst i bildet. Foto: www.tine.no

Figur 7.14: Oversiktsbilde av seteranlegget i Rausjødalen. Det gamle setermeieriet ligger til venstre i bildet. Tuftene etter fjøset er midt i bildet. Foto: Yngve Rekdal/ Michael Angeloff

46 Steinfjøset på Evensmovangen i Magnillsjøan

Magnillsjøan er ei aktiv setergrend med tre mjølkebruk og godt ivaretatte bygninger. Området er et viktig beiteområde for sau for beitebrukere i Tolga og Tynset kommuner, og for storfe for Magnillsjøan setersameie.

Ved Magnillsjøan ble det også anlagt setermeieri, som en av avløperne etter Rausjødalen (objekt 45). Dette var et meieri i en litt mindre skala, og med færre eiere, men med like imponerende husmasse. Evensmovangen ved Magnillsjøan har et spesielt steinfjøs som er godt ivaretatt.

Figur 7.16: Steinfjøset på Evensmovangen. Foto: Per Hvamstad

47 Seterbygningene på Storøyvolla, Vingelen

Storøyvolla ligger på ei stor grasslette ved elva Lona, nord i Londalen og ved foten av Sletthøa, innenfor landskapsvernområdet, og inntil Forollhogna Nasjonalpark. Området har en spesiell flora og fauna. I området kan man tydelig se spor etter siste istid i terrenget.

Før de begynte å setre her, var området benyttet til markslått. Trolig så tidlig som fra 1600-tallet. Det fortelles at det aldri var mindre enn 40 vinterlass med høy som ble kjørt hjem til garden herfra. Dette var en betydelig mengde.

Den første setra ble bygd i 1842, og tilhørte garden Gammelstu Røe. Etter ei deling av Storøya i 1873 fikk garden Utstu Åsen også bygd ei seter ved Storøya. Flere av bygningene som står her i dag, er eldre bygninger som ble flytta hit i forbindelse med oppstarten av setring på Storøyvolla. Blant annet var seterstua på Utistuvollen opprinnelig et sommerfjøs som sto «oppi Storengom». I 1924 ble seterstua og masstua fra vårsetra i Høstvollen flytta til Storøya. I dag betegnes vollene som «Gammelstuvollen» og «Utistuvollen». Setringa på Storøya tok slutt i 1948.

Rundt setrene ligger det mange egger (morenerygger), som alle har sine egne navn. Ei heter Koiegga. Her skal det ifølge muntlig tradisjon vært samer som har hatt tilhold (objekt 32). Det sies også at det ble gående igjen en liten tamreinsflokk i dette området etter at samene senere drev rein forbi Storøya (*Urset og Urset 2006*).

Figur 7.17: Noen av seterhusa på Storøyvolla. Foto:

48 Olasvollen i Trangdalen

Olasvollen i Trangdalen er et enkeltanlegg med stor autensitet. Vollen har spesielle bygg, og er typisk for østre del av kommunen med bruk av naturstein som byggemateriale.

På Olasvollen står også en ferdasstall som ble flytta til dagens plassering fra Gata i Tolga sentrum (objekt 60).

49 Bjøllkubakkbotn, Eidsmoen

Bjøllkubakkbotn er en smal grasslette i et dalsøkk øst for Eidsmoen i Tolga, like sørøst for Geitryggen. Det fortelles at ei bjølleku ble slått i hjel av en bjørn her på 1800-tallet. Kua var trolig fra Telvangen, ei av setrene i området. Ved å vite stedsnavnets historie får plassen «Bjøllkubakkbotn» en ny dimensjon. Slik spiller materielle og immaterielle kulturminner sammen, og er viktige.

Stedsnavn er viktige immaterielle kulturminner som forteller historie.

Vi er alle kjent med og bruker en mengde stedsnavn, uten at vi tenker nærmere over det. Men hva er egentlig et stedsnavn? Det ligger i begrepet, nemlig at det er navn på et sted. Samtidig har stedsnavn en historisk dimensjon på den måten at de forteller om forholdene på stedet den gangen stedsnavnet ble til.

Hvis vi tenker oss flere tusen år tilbake, eksisterte det neppe særlig mange stedsnavn, og store deler av naturen lå urørt og navnløs. Hvilke navn steinaldermenneskene hadde, vet vi ikke noe om. Fra bronsealderen har vi i beste fall et mindre antall navn bevart. Først fra tida omkring Kristi fødsel og framover ble det gitt navn som vi rimelig sikkert kan si eksisterer i dag. Størst sjanse for å overleve gjennom et langt tidsrom hadde navn på større naturlokaliteter som elver, innsjøer, øyer og fjorder.

Etter hvert økte tallet på stedsnavn utover landet. Noen ble glemt underveis, men stadig nye kom til i takt med utvikling av bosetting og ressursutnyttelse.

De fleste eldre stedsnavn er blitt til ved at en bestemt lokalitet har hatt betydning for folk, f.eks. i forbindelse med jakt, fangst, jordbruk, ferdsel, en hendelse, eller annen virksomhet. For å betegne denne lokaliteten fikk den en adresse slik at andre kunne identifisere den. I begynnelsen kunne dette skje ved en beskrivelse av visse karakteristiske trekk ved stedet. Etter hvert fikk beskrivelsen navnekarakter, f.eks. ble «den sandete vika» til Sandvik, og «den grønnskimmende elva» ble til Grøna. (sprakradet.no)

Det er gjort ei registrering av stedsnavn 1997-2001 i alle grendelag. Dette er registrert på økonomisk kartverk. Jon og Solveig Vingelen arbeidet videre med dette materialet, og har gitt ut artikler om temaet i bygdebladet Hattil.

50 Bratthøvollen/Bratthødalen

I Bratthødalen finner vi et av de eldste organiserte sauhavnslaga i landet.

I 1917 gikk 16 gardbrukere sammen og stifta laget. De kjøpte Bratthøvollen med diverse slåtter av Amund J. Haugen fra Utistuhaugen i Vingelen. Setra ble raskt tilpassa den nye bruken, og egnet seg godt med frodige beiter og gamle slåtter i området. Beitebruksplana fra 2000 viser gjennom kartlegginga fra NIBIO at området er blant de rikeste beiteområdene i Sør-Norge.

Havnelaget har hatt gjeter/oppsyn helt fra 1917, og over 50 personer har hatt sommerjobb her. Skillinga av sauene fra drifta foregikk de første åra i fjøset til Jon J. Haugen og Anton Gjeltén. Senere har det vært skillekorer i Ørvilldalen til de ble flytta til Kvannøya (Estenstad) i 1976. Nye skillekorer med sorteringsanlegg ble oppsatt på Kvannøya i 2012. Fra Kvannøya går et sperregjerde opp og inn på Tangen. (*Opplysninger fra 100-årsberetning Bratthøa Sauhavnslag av Torill og Hallvard Urset*)

Slått / utmarksslått / slåtte-eng

En slått er eng som ligger i utmark hvor det ble slått gras til innhøsting. I Norge var dette vanlig fram til etterkrigstida. Man slo graset med lå, og tørket det til høy på stedet. I tilknytning til slåttene, var det løer. Høyet ble lagret inne i løa. Herfra kjørte man høyet hjem til garden gjennom vinteren med hest eller okse.

Slåttene i utmarka var en svært viktig ressurs for gardene for å sikre nok for til buskapen gjennom vinteren. Alt som kunne slås, ble slått.

I Tolga har slåttene gjerne navn som slutter på -enget, som f.eks. Erlienget og Nygardsenget.

50 Dragsteinan, Bratthødalen

Omtrent en kilometer nord for Bratthøvollen, i fjellsida til Bratthøtoppen, ligger noen store steinblokker. Disse steinene er omtalt som Dragsteinan. Dette er et navn de har fått fra perioden da Bratthødalen ble benytta som en utmarksslått, og det ble slått gras her. Høydraga ble lagret under disse steinblokkene (*Meli 2006*). Høyet ble kjørt med hest til Storøya (objekt 47). På vinteren ble det henta derfra til garden.

Ressursene i utmarka var helt grunnleggende for utviklinga av jordbruk med husdyrhold. Det var her størsteparten av vinterforet ble henta. Innenfor området i Bratthøa er det i en vitneforklaring sagt at det ble høsta 200 vinterlass med høy. Et lass ble beregna til 360 kg. 200 lass blir da 72 tonn med høy (*Vingelen bygdeboknemd 2018*).

Ved Dragstenan ligger også restene etter det som må ha vært steinbuer (objekt 31). Det er ikke kjent at disse har forbindelse med bruken av området som marksslått.

Figur 7.18: En av Dragstenan i Bratthødalen.

Foto: Amund H. Steinbakken

51 Erlienget, slåttelandskap med slåttebuer og løer

Erlienget framstår ennå i dag som et flott kulturlandskap, med gamle slåttebuer og løer oppunder Hummelfjell. Området ble aktivt brukt som utmarksslått. Løene er typiske; luftige og gjerne lafta av bjørk. Buene ble lafta av furu. Alle har torvtak.

Engbjørkeskog er en høyproduktiv skogtype, og har derfor vært en viktig ressurs som beitemark og utmarksslått. Det meste av engskogene omkring Håmmålsfjellet bærer preg av å ha vært jevnt, og til dels sterkt, høsta gjennom mange generasjoner. Slik utnytting har favorisert grasartene, særleg sølvbunke og engkvein, men også gulaks og rapparter. Lavt beitetrykk de siste åra gjør at grasrikdommen nå er avtakende.

Figur 7.19: Erlienget med løer og slåttebuer.

52 Nygardsenget, Vingelen

Nygardsenget var opprinnelig to sammenhengende slåtteeng: Buenget og Brentenget. Slåttene ble kjøpt av Nygarden fra Gammelstugjelten omkring 1870-80. I Buenget sto da ei høyløe og ei slåttebu. Disse står fortsatt i området.

Nygardsenget er et fint landskap, som er tydelig prega av at det er blitt slått tidligere. Dersom det ikke drives skjøtsel av området, vil det raskt gro igjen og endre karakter. Arter som trives i åpne, lyse landskap vil bli fortrent.

Nygardsenget er i dag lett tilgjengelig fra en liten parkeringsplass på veien til Bratthøa. Bu og løe er restaurert, og slåttene rundt delvis rydda og er lett synlig fra veien.

Ved bua i Nygardsenget ligger en stor stein. Historien kan fortelle at en gjetergutt som ble angrepet av en mannevond okse, redda livet ved å hoppe opp på denne steinen (Hovd 2009).

54 Slåttelandskap langs Høla, Øversjødalen

Fra tidlig på 1800-tallet har gardbrukerne i Øversjødalen utnyttet den spesielt rike og steinfrie jorda på breddene av den stilleflytende elva Høla. Dette ga et godt grunnlag for jordbruket i bygda. Omfanget av slåttene her vises gjennom de mer enn 100 løene langs elva.

Da traktoren etter hvert tok over for hesten som trekkraft, kunne ikke disse rike områdene nyttes lenger. Med steinet jord ellers i liene, ble det stor mangel på jordbruksjord. I mange år prøvde bygda å få tillatelse til å senke Langsjøen, og dermed vassnivået i elva, for å kunne bruke de store områdene for oppdyrking. Dette ble avslått av regjeringen i 1984 med begrunnelse av at hele Trysilvassdraget var vernet.

I dag ser vi ennå restene av slåttelandskapet langs Høla, og det ligger mange gamle løer her. Landskapet er spesielt og verdifullt, men det kreves ressurser for å vedlikeholde det.

Figur 7.20: Slåtteland langs elva Høla i Øversjødalen. Foto: Jon Vingelen

Løer

Løe er en bygning til lagring av høy eller annet tørrfor til husdyr, og for lagring av korn før det ble tresket. Fra gammelt av var det mange løer på en gard. Gardene hadde løer både på garden, på setra, og ved utmarksslåttene, - alle steder hvor de slo og oppbevarte høy. I dag har løene gått ut av sin opprinnelige funksjon da siloen har tatt over for tørrhøyet, men er viktige elementer i det norske kulturlandskapet.

Løene har fått mange forskjellige utforminger. De er tilpassa terrenget, tilgjengelig materiell, og aktuell bruk. Den vanligste typen er et enetasjes laftet hus på ca 3x3 m, med nesten kvadratisk døråpning litt oppe på gavleveggen. Slik holdt man beitedyr ute, og det var lett å komme til når høyet skulle kjøres hjem på snøføre utpå etterjulsvinteren.

Vi finner løer som frittliggende hus både i utmarka og på setervollene. Andre steder er de bygd sammen med stall eller fjøs. Løene skal være luftige slik at høyet får god tørk. Vi ser derfor ofte at det er god klaring mellom bakken og det første kvarvet i tømmerkassa i tømmerløene. Laftinga kan være stokker i furu eller bjørk. Krokete stokker i bjørk gir god lufting for høyet. Her kommer den vridde fjellbjørka til sin rett. I tillegg til tømmerløene, har vi også plankløer og skjelterløer.

En registrering som Magnus Trøan har gjort i utmarka i Vingelen, viser at det det har vært ca 400 løer og 73 buer på 254 slåtter (rapport årsmøte Vingelen kirke -og skolemuseum 1984). Trøans registreringer er dokumentert på kart og er også beskrevet i bind 2 av bygdebygda for Vingelen - Bygdehistorie. Omfanget av registreringene viser til fulle hvor stor betydning utmarksslåttene og berginga av fôr i utmarka, hadde for gardene i fjellbygdene (Ryen 2021).

Det er også utført registreringer av løer og slåtter i bygdene øst i kommunen. Også her er omfanget svært stort.

55 Løe med tønnetak, Tolga sentrum

I sentrum av Tolga ligger ei bordløe med tønnetak. Et tønnetak er et tak laget av gamle tønner, som ble bøyd ut og benytta som takplater. Tønnetakene vitner om ei tid der man utnytta alle tilgjengelige ressurser, og var nøysomme. Løa i seg sjøl, vitner om at Tolga var – og er – et tettsted hvor jordbruket står sentralt.

Figur 7.21: Løa er godt synlig fra Fv30 gjennom Tolga sentrum. Foto Anja Ø. Ryen

56 Stor løe, nord for Erligrenda

Godt synlig fra Fv 30, på Småvollan like nord for Erligrenda, står ei stor løe. Løa ligger på det som var vårsetra til garden Øvensgarden i Erlia (objekt 38). Bortsett fra løa så brant alle husa på setervollen.

Løa ble restaurert av Uthusprosjektet i 2016, har spontak, og framstår som et godt eksempel på ei stor løe.

Figur 7.22: Løe nord for Erlia. Foto: Anja Ø. Ryen

57 Avkjøling/silhus med med tårntak, Vingelen

I Vingelen, ved Sumundsjordet, står ei spesiell avkjøling med tårntak. Et annet navn for avkjøling er silhus. Silhuset er i god stand.

Avkjølinger/silhus ble brukt til å avkjøle melka. Både garder og setrer var avhengige av å ha avkjølinger i nærheten, slik at melka ikke skulle bli ødelagt. Avkjølingene ble bygd over naturlige vannkilder, slik at det hele tida kom opp kaldt, friskt vann. Melkespannene ble senka ned i det kalde vannbadet.

Da strømmen kom, og tankanlegg ble innført på garder og setrer, ble det ikke lenger behov for avkjølinger/silhus.

Figur 7.23: Avkjøling/silhus med tårntak på Sumundsjordet.

58 Kronborg, bu og løe

Den gamle Ummunds-garden, senere kalt Tellebond, hadde mer enn 25 km over fjellet til setrene sine i Klettdalen og Spekedalen. Her høsta de gras både fra setervollene og fra utmarksslåtter. Turen til setrene/utmarksslåttene var lang, og det var behov for et sted å hvile på veien. Omtrent halvveis til bygds, bygde eieren derfor ei lita bu med et stallrom til hestene. Det ble også reist ei løe for mellomlagring av høyet. Senere på vinteren ble høyet henta for å bli kjørt til bygds. Da kunne de bruke de samme vinterveiene som måssåkjørerne brukte.

Stedet ble hetende «Kronborg» etter dansk kongens eget slott, her som en «en borg mot vær og vind i fjellet».

Kronborg vitner om ei tid hvor utmarksressursene var avgjørende for livberginga på fjellgardene. Arbeidet som ble lagt ned for å hente vinterfôret var formidabelt.

Figur 7.24: Kronborg. Vi ser bua og restene etter løa til høyre i bildet.

Foto: Jon Vingelen

Forvaltning av landbrukets kulturminner

Å tilrettelegge for fortsatt bruk av området og bygningene, basert på god innsikt i tradisjoner, er det viktigste virkemiddelet for å oppnå formålet med vernet. Fortsatt bruk av områdene og bygningene er avhengig av at brukerne gis mulighet til å følge opp den utviklinga som skjer når det gjelder driftsforhold og bærekraftig bruk av utmarka. Dette gjelder feks oppgradering/oppføring av nye bygninger, strømtilførsel, oppgradering av veger, rydding og gjerding for å bedre beiteforhold osv. Viktige deler av ressursgrunnlaget for mange gardar i bygdene ligger i landskapsvernområder og nasjonalpark. Forvaltninga må kombinere tradisjon og historie, med å ivareta behovet for utvikling av driftsmåtene i utmarka.

Driftsmåter og kulturlandskap har vært i kontinuerlig endring siden mennesket tok det i bruk. Med et bevisst forhold til vern gjennom bruk, og god tilpasning, vil man kunne finne gode måter å utvikle, samtidig som man bevarer sentrale historiske og biologiske elementer. Dersom drift og beitedyr forsvinner, vil kulturlandskapet endres dramatisk.

I forbindelse med klima- og energiarbeid, gjelder det å ha en bevissthet omkring den historiske utviklinga, og hvilke arter og biologisk mangfold man tilrettelegger for i framtida. Dette har betydning for hvor man eksempelvis tilrettelegger for skogplanting, eller hvor det skal gjerdes for utstrakt beiting.

Mål for forvaltning av landbrukets kulturminner

- Skilting og formidling av utvalgte kulturminner. Vurdere qr-merking av utvalgte kulturminner.
- Rausjødalen setermeieri. Bidra til å ta vare og formidle historien om Nord-Europas eldste samvirkemeieri i Rausjødalen.
- Kronborg. Bidra til å ta vare på et strategisk plassert knutepunkt i bruken av utmarka.
- Supplering av registreringer av bygninger tilknyttet landbruket.
- Fremme aktiv beitebruk som verktøy i forvaltning av historiske og biologiske verdier
- Ivareta og formidle kulturmiljøene i utvalgte seterområder. Fremme og formidle seterbrukets historiske posisjon i landbruket.

8. VERDENSARVEN

RØROS BERGSTAD OG CIRCUMFERENSEN

Figur 8.1: Tolga hyttplass ca. 1870. Smelthytta ligger til høyre i bildet.

I 1980 ble Røros bergstad skrevet inn på UNESCOs liste over verdens mest bevaringsverdige kulturminner. Begrunnelsen var: «Røros er et særegent gruvemiljø med utelukkende trearkitektur. Byen har gjennom 333 år smeltet sammen impulser fra Tyskland, Danmark, Sverige, Trondheim og de nærmeste distriktene omkring. Dette har resultert i et trehusmiljø som bærer i seg mye av de fineste i norsk tradisjon, og som samtidig er blitt noe helt spesielt i vårt land såvel på det industrielle, sosiale og kulturelle som på det arkitektoniske området. Røros Bergstad er med sine omgivelser et karakteristisk eksempel på en betydelig tradisjonell stil i trearkitektur og danner en enestående gruveby på en høyde på 600 meter over havet.»

En evaluering av verdensarvstedet Røros, utført av ICOMOS i 1993, konkluderte med at verdensarvområdet burde utvides til å omfatte hele Circumferensen. Circumferensen er det gamle privilegieområdet for Røros kobberverk. Dette for å sikre sammenheng og forståelse av framveksten av Kobberverket og Bergstaden. Sporene i landskapet, bygninger og anlegg etter Røros kobberverk er grunnlaget for statusen som verdensarv.

I 2010 ble verdensarvområdet utvida. Definerte kjerneområder utgjør ca 145km², og består av: Bergstaden Røros med jordbrukslandskapene rundt og gruveområdene på Storwartz, Olavsgruva og Nordgruveområdet, Vintertransportruta fra Røros til Tufsingdal, og Femundshytta. Circumferensen for øvrig er buffersone, og et areal på ca 5000 km². Nesten hele Tolga kommune ligger innenfor circumferensen. Innenfor circumferensen finnes en rekke bygninger, anlegg og kulturlandskap som styrker fortellinga om Røros kobberverk. Disse kalles oppsluttende verdier i «Forvaltningsplan for verdensarven Røros bergstad og circumferensen, 2019-2023».

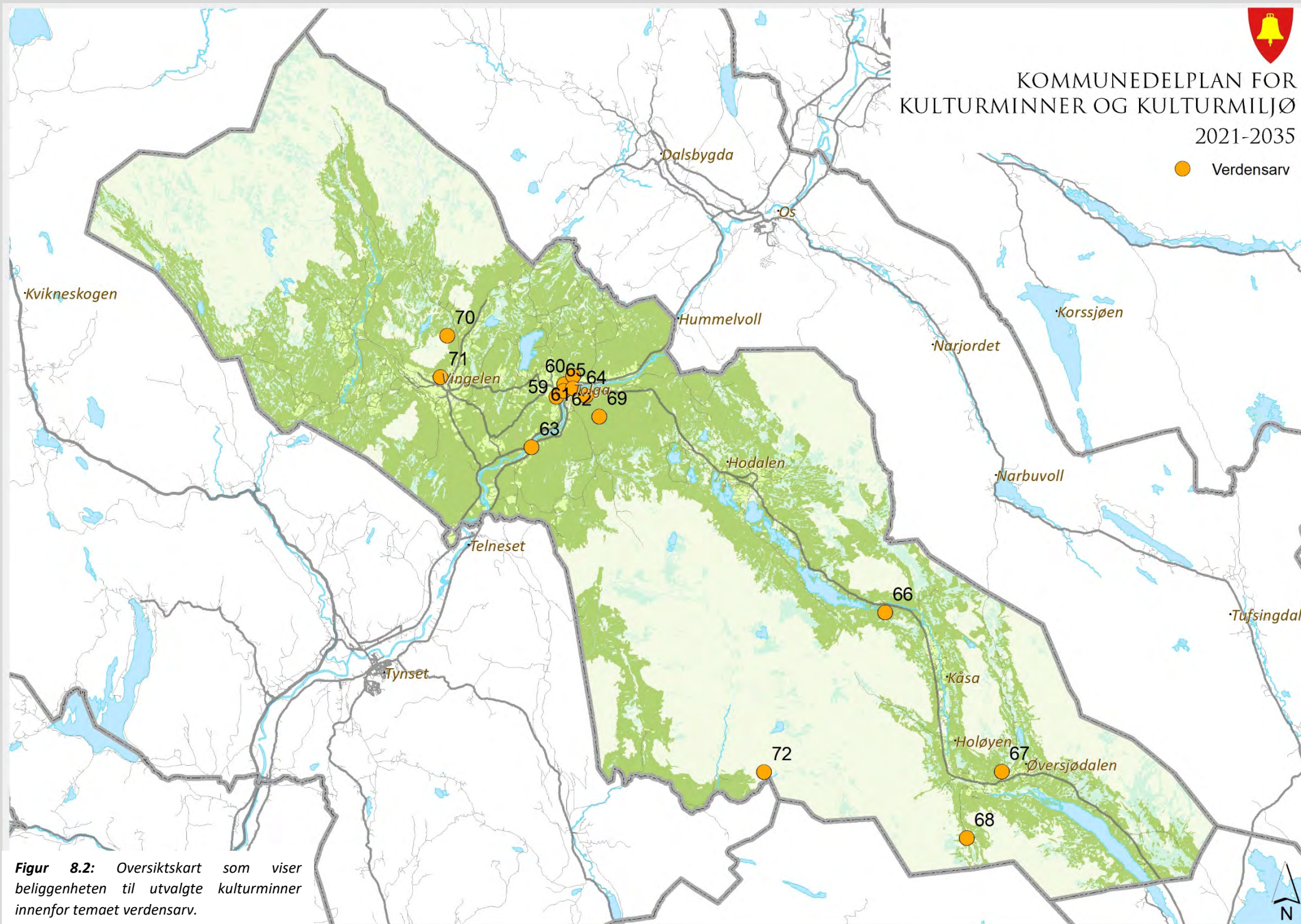
8.1. UTVALGTE OBJEKTER

Nr.	Objekt	Verdisetting Forvaltningsplan	Hensynssone
59	Tolga hyttplass	Oppsluttende	
60	Hyttegata (gata) og Bakkagata	Oppsluttende	H570
61	Tørrmurer	Oppsluttende	
62	Grønnsakshager		
63	Vinterveien langs Glåma		
64	Dølmotunet		H570
65	Fredriksgarden, skysstasjon	Oppsluttende	
66	Jensjostallen, ferdasstall		H570
67	Kølbrenningsanlegg		
68	Vatningshuset i Orvdalen		
69	Tolgen kronskog		
70	Vingelsgruvene		
71	Kvitstengruva		
72	Okerbrudd Raudsjødalen		

KOMMUNEDELPLAN FOR KULTURMINNER OG KULTURMILJØ 2021-2035

● Verdensarv

Figur 8.2: Oversiktskart som viser beliggenheten til utvalgte kulturminner innenfor temaet verdensarv.

Røros kobberverk 1644-1977

I 1644 ble Røros kobberverk etablert. Den første smelthytta sto ferdig ved Hitterelva på Røros i 1646. Rundt denne vokste Bergstaden Røros raskt fram. Gjennom de neste 333 år spilte kobberverket en dominerende rolle økonomisk og sosialt, lokalt og regionalt, så vel som i kongeriket Danmark/Norge. Kobberverket hadde også stor internasjonal betydning.

Circumferensen er betegnelsen på et område som ble tegnet som en sirkel med radius 45 km med utgangspunkt i malmfunnet på Storwartz. Innenfor denne sirkelen ble Røros Kobberverk i 1646 tildelt retten til naturressurser og arbeidskraft for å utvinne kobbermalmen. Rettigheten ble utdelt fra den dansk-norske kongen Kong Christian IV.

Innenfor circumferensen har det vært drift i over 40 koppergruver. Mer enn 200 kromgruver og -skjerp, og 10 smeltehytter. I tillegg kom det også etter hvert fem smeltehytter utenfor circumferensen. Svært mange arbeidet i en eller annen form for kobberverket; blant annet som skogsarbeidere, fløtere, malmkjørere eller som gruvearbeidere. Arealet i Tolga, og folket som bodde her, var en aktiv del av den store industrien som Røros kobberverk representerte.

59 Tolga hytt plass

Kobberframstillinga var svært ressurskrevende. Særlig ble det behov for mye skogsvirke. Etter få år med kobbersmelting ved Røros smeltehytte, var mesteparten av tømmeret i nærheten oppbrukt. Malmutvinninga gikk fortere enn tømmeret tilkomsten. Det var rimeligere å frakte malmen enn de store mengdene med trekøll og ved, og det ble raskt etablert nye smeltehytter.

På Tolga var det stor furuskog, og et bra fossefall. Begge deler var avgjørende for drift av ei smeltehytte. I 1660-åra etablerte Røros kobberverk Tolga smeltehytte (se figur 8.1). Smeltevirksomheten kom til å bli av stor betydning i kobberverkets drift. Selve smeltehytta var plassert litt nedenfor fossen i elva

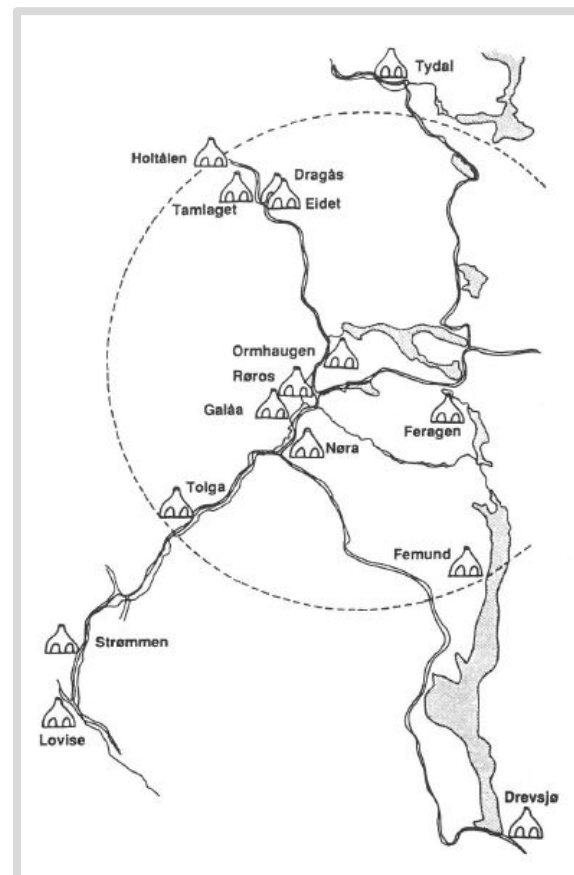
«Tolja». Toljefossen ga kraft til blåsebelgene og jern- og kobberhammer. Deler av anlegget lå der Malmplassen Gjestegård ligger i dag, og den 10-15 meter høye skråningen av slagg er fortsatt godt synlig.

Tolga smeltehytte hadde fra oppstarten tre enkle smelteovner som var bygd på samme måte som ovnene i smeltehytta på Røros. Smelteprosessen foregikk i fem trinn for å få salgbart garkobber, og prosessen tok flere måneder. På Tolga utførtes de første fire delene av smeltinga, før produktet derfra (svartkobberet), ble frakta til smelthytta på Røros for siste trinn (garinga). I 1829 brant smeltehytta på Tolga. Da den nye smeltehytta ble bygd, ble den utstyrt med egen garovn, slik at de slapp å transportere svartkobberet til Røros.

Kobberverket innførte mot slutten av 1800-tallet nye og mer effektive smelteprosedyrer, og hele smelteindustrien ble etter hvert sentralisert på Røros. Smeltehytta på Tolga ble nedlagt i 1871.

Bygningene som tilhørte smeltehytta ble revet og solgt i 1877. I dag står gjestgiveriet Malmplassen oppå slaggfyllingene.

Figur 8.3: Smeltehytter i Rørosdistriktet. Sirkelen viser Circumferensen. Illustrasjon: Truls Gjestland

Røsteplassen, kobberhammeren og jernhammeren, sammen med kølhuset,
lå på sørsida av Tolje-elva

60 Hyttgata (Gata) og Bakkagata

Før 1670 var det ingen fast bosetting hvor vi i dag har Tolga sentrum. Tolgasamfunnet vokste fram som et resultat av aktiviteten ved smeltehytta. Smeltevirksomheten ga ettertraktede arbeidsplasser, og førte til stor tilstrømning av folk. Etter bare noen få tiår var det mer enn 400 bosatte rundt Tolgen hytteplass. Noen kom fra nabobygdene, andre kom fra Gudbrandsdalen og Møretraktene. Både svensker, dansker og noen av tysk avstamning fant også veien hit. Navnet på bostedene forteller om hvor de første kom fra: «Dølgård» og «Døljogård» (folk fra Gudbrandsdalen/Romsdalen), «Jamtgarden» (fra Jemtland), «Herdøls garden» (fra Herjedalen). Gardsnavnene kan også fortelle hva de var beskjeftiget med: «Smedgård», «Snekkergård», «Gullsmedgård» og «Skreddergård».

Ved Tolgen hyttiplass ble det raskt anlagt to gater der verkstilknytt folk kunne slå seg ned. Dette etter modell fra Bergstaden Røros. «Hyttgata» strakk seg fra smelteområdet og oppover langs brinken av Glåma, mens «Bakkagata» ble plassert på en terrasse litt høyere opp i terrenget.

I 1750 lå 24 gardsbruk tett i tett på et forholdsvis lite område langs begge sider av «Hyttgata» (se figur 8.6). Hyttgata er den samme som vi i dag kaller for «Gata». Hver gard hadde mange hus til forskjellige formål. Dessuten hadde flere gardar ekstra husly og staller for folk og hester i ferdasveien. Senere ble enkelte gardar nedlagt for å gi mer plass til nabobruk eller til oppdyrking.

«Bakkagata» ble etablert oppe på platået over hytteplassen. Det meste av bebyggelsen er plassert på østsida av gata, og med en vesentlig mer åpen karakter enn nede ved Glåma. Her ble den første kirke bygd i 1688 (objekt 95), med god utsikt over bebyggelsen og utover hele Glåmdalen.

Arbeidsplassene var mange og varierte. Det skulle produseres og transporteres store mengder malm, trekøll, røstved, mat, fôr, klær mm. Mange ulike yrkesgrupper hadde viktige funksjoner knyttet til malmproduksjonen. En rekke håndverkere, som snekkere, skomaker, skredder, buntmaker, baker, en gullsmed, maler og garver slo seg ned ved hytteplassen.

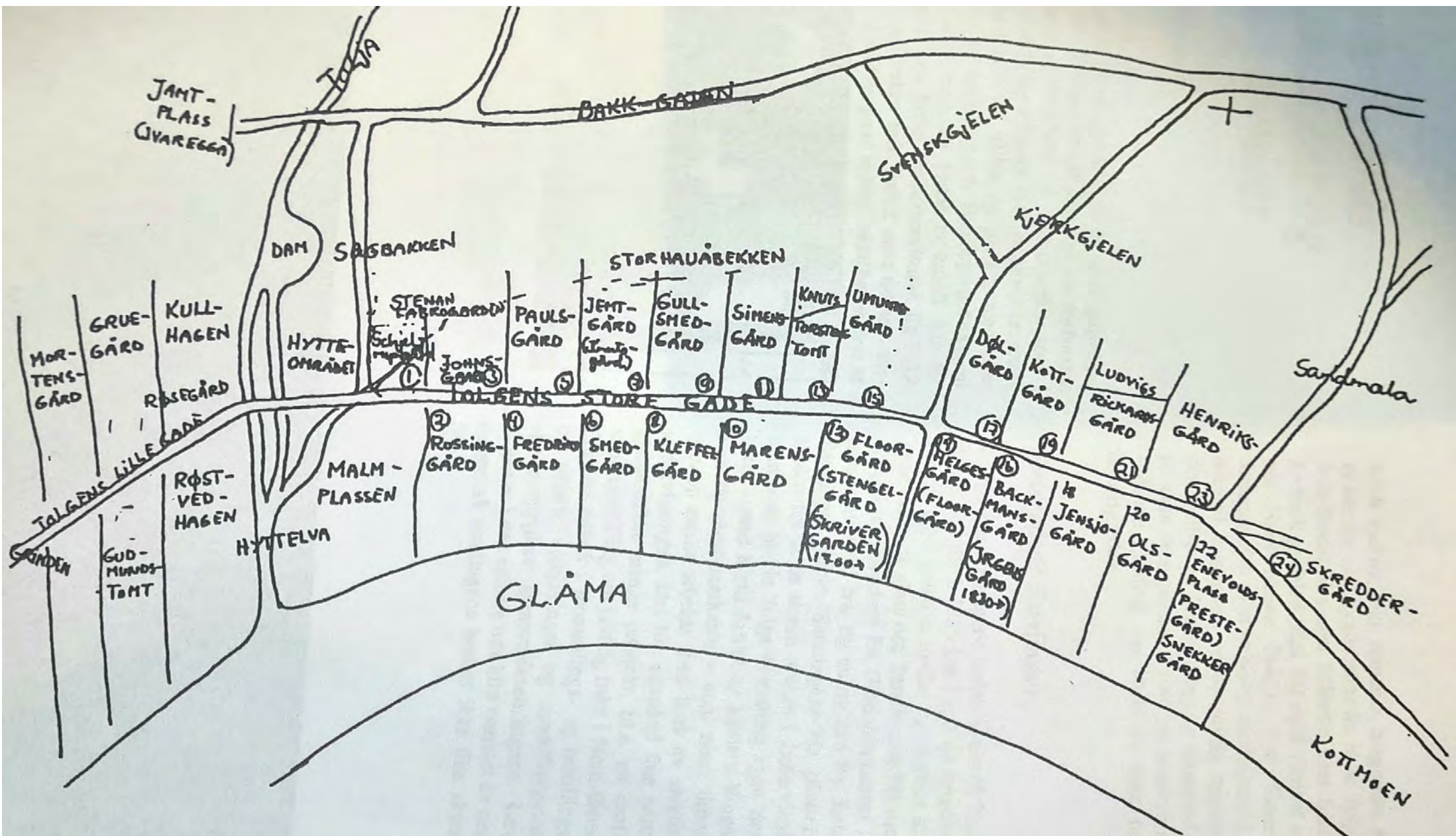
Man antar at det allerede på slutten av 1600-tallet var etablert en skole tilknyttet smeltehytta. Med sikkerhet vet vi at det var en verksskole med permanent skolehus på Tolga i 1736. Mot betaling kunne også bøndernes barn få være elever ved verksskolen.

I 1871 ble smeltehytta lagt ned, og gards- og skogbruk ble den viktigste næring.

Figur 8.5: Gata på Tolga er et viktig bygningsmiljø. Foto: Anja Ø. Ryen 2018.

Verdensarvverdien er i hovedsak knyttet til hyttiplassen, elva Tolja og gatestrukturen. Det har ikke vært vesentlige endringer på bygningssida siden innskrivingen i 2010. Noen bygninger i gatene, kirke og det omfattende systemet av tørrmurer er viktige elementer i helheten. Landskapsbildet rundt Gata og hytteplassen er endra av hoppanlegget i Hamran, men uten at dette oppleves som en forringelse av Tolga. Landskapet rundt Tolga har uansett endra seg mye siden kobberverkstida, og mye ny bebyggelse har kommet til. Hoppanlegget er godt utført og tilpassa, og utgjør ikke noe negativt i så måte. Det er benyttet naturstein i fyllingene, noe som passer godt med tørrmurene.

Figur 8.6: Kartet viser omtrent hvordan gardene lå da Gata (Hyttgata) var tettest befolka, rundt 1750. Illustrasjon: Anne Maria Johnsgaard, 1990.

61 Tørrmuring, Tolga

Tolga hyttplass ligger i skrånende terreng, og dette er sannsynligvis årsaken til behovet med å terrassere landskapet for å bedre bygge- og dyrkingsflater. I tillegg er også steinen på Tolga naturlig god murerstein. Bruk av tørrmuring er utstrakt både mellom Glåma og Hyttgata, i terrenget langs Bakkagata, og nordover til gardene i Erlia.

De eldste murene på Tolga er fra smeltehyttas opprinnelse på 1670-tallet. Byggeskikken og mure-metoden er benytta opp til nyere tid. Murene på Tolga har ulike funksjoner:

- Terrassering for dyrking av gras, poteteter eller andre grønnsaker.
- Oppbygning og forstøtning for veier.
- Elveforbygning.
- Stabilisering av platå for hus- og gardsbebyggelse.
- Tørrmurer er også i relativt stor grad benytta som del av bygningskonstruksjoner, spesielt i låver og fjøs.

Figur 8.7: Murene utgjør viktige oppbygninger og forstøtninger av terrenget som bebyggelsen står oppå, og er også ofte en del av bygningskonstruksjoner. Bildet viser Lensmannsgarden i Erlia. Helt til venstre i bildet sees Lensmannsarresten (objekt 83). Foto høst 2019: Anja Ø. Ryen

Tolga som sted har i stor grad vært preget av tørrmurer som landskapselement. Landskapselementet – og byggemåten – med tørrmurer i dette omfanget er meget særegent, og er stedstypisk og spesielt. Ved å fjerne vegetasjon (hindre gjengroing) og restaurere tørrmurene, vil dette bidra til en sterkere formidling og tilstedeværelse av Tolga som del av verdensarven. Tørrmurene bør være en høyt prioritert oppsluttende verdi til verdensarven.

Høsten 2019 og våren 2020 ble det utført befarings av tørrmurene fra Tolga sentrum til Erlia. 198 tørrmurer ble kartfestet, tilstandsvurdert og fotografert. Listen er sannsynligvis ikke uttømmende. Arbeidet er dokumentert i rapport vedlagt kulturminneplanen. Sommeren 2020 utførte Tolga kommune, i samarbeid med flykningetjenesten, et forsøksprosjekt med dyrking i deler av terrassene mot Glåma.

Figur 8.8: Murene langs Glåma ved Gata (Hyttgata) kommer godt til syne på våren. Lenger ut på sommeren er murene nesten ikke synlige pga gjengroing med vegetasjon. Flere murer er i kritisk tilstand. Enkelte har allerede rast ut, og kommer derfor ikke fram på bildet. Foto vår 2020: Anja Ø. Ryen

62 Grønnsakshager

En del tørrmurer er anlagt for å danne dyrkingsterrasser. Særlig terrassene ut mot Glåma, ved Gata, har gunstige forhold for grønnsaksdyrking.

Figur 8.9: Dyrkingsterrasser ned mot Glåma langs Gata. Foto vår 2020: Anja Ø. Ryen.

Mange av mannfolka fikk fast arbeid tilknyttet kobberverket. De fleste skaffet seg i tillegg et lite gardsbruk. Dette var en sikkerhet mot skiftende tider i kobberindustrien. Kvinnfolka ble de som i hovedsak sto for den daglige gardsdrifta. Kombinasjonen verksarbeid og gardsbruk var nyttig også for kobberverket. Derfor ble verksdrifta stoppa en måneds tid på sommeren for at mannfolka i større grad kunne hjelpe til med slåttene. Høy skulle høstes på jordlappene hjemme, og ikke minst på de utallige markslåttene (kap. 7).

De første grønnsakhagene ble anlagt av Røros kobberverk i Mølmannsdalen og Engan (Galåen) på Røros på slutten av 1600-tallet. Det er naturlig å tro at tradisjonen ble tatt med til Tolgen hytteplass rundt 1700. Sannsynligvis ble det dyrka kålrot og nepe (Budalsnepe). Nepe er blitt dyrka i Norge helt fra middelalderen. Fra 1800 og utover delte reiseagronomene ut frø (turnips- og nepefrø) på sine møter rundt omkring i landet.

Poteten kom til Innlandet gjennom pretestanden en gang etter 1750. Den er kjent i Trysil fra 1760-70-åra, og i Oppdal noe senere. Det er derfor naturlig å

tenke seg at noen prøvde seg på potetdyrking i Tolga en gang mellom 1790-1800, og sannsynligvis var det presten som var først ute. I hele perioden fra 1814-1850 hadde vi «potetprestene» som snakket varmt om potetens betydning i kostholdet. Poteten fikk generelt stor betydning som næringskilde for befolkninga i Norge.

Rundt 1900 ble Sima Gjeltten (1879-1971) i Hodalen inspirert av Hulda Garborg til å dyrke hodekål, ekspresspisskål, fire sorter blomkål og et par andre sorter kål, grønnkål, pastinakk, rabarbra, stikk løk, sjalottløk, fem ulike sorter gulrot, nepe, kålarbi, salat, reddiker, turnips, timian, karve og rødbeter. Ikke alle sorter ble årvisst moden i Hodalen. Det er naturlig å tro at noe av det samme ble dyrka på Tolga (Moen, 2020).

Å tilrettelegge for dyrking i de gamle terrassene er aktivt kulturmiljøarbeid, men mange positive sider. Tradisjoner og kulturlandskap blir ivaretatt, tørrmurer blir vedlikeholdt, og vegetasjon i form av gjengroing fjerna. Samtidig er det også positivt med tanke på selvberging (klima- og energi) og praktisk kunnskap (skole og undervisning).

63 Vinterveien langs Glåma

Kobberverket skapte et veldig behov for frakt innen bergverksområdet, og mellom bergverksområdet og utenomverdenen. Malm skulle bringes fra gruvene, og til smeltehyttene. Lange skarer med hestekjørere hadde køl, ved, tømmer og materialer på sledene sine. Fram til gardene ble det kjørt høy og mose. Fra verden utenom kom proviant og utstyr til drift av verket, og ferdig kopper ble lastet opp og ført til Trondheim. Derfra skulle det på skip, som gjennom store deler av perioden hovedsakelig gikk til Nederland hvor garkobberet ble foredla videre (Jakobsen 2018).

Ferdselen på datidas riksvei, Glåma-isen, var enorm. Tyngre transport foregikk med hest eller okse og slede vinterstid. På en vanlig vinterdag kunne aktiviteten være svært stor rundt smeltehytta: lass med trekøl og røstved til smeltehytta, lasskjørere med leveranser som skulle videre til Røros og som

trengte overnatting, lass med markhøy eller mose fra fjellet til dyra, myndighetspersoner og andre reisende som ønsket overnatting.

På vinterføre kunne man benytte hest/okse og slede, og ferdes etter islagte vassdrag og myrer. Sommerveiene var lenge de samme som i middelalderen: stier og gangveier hvor man var avhengig av kløv på dyra. Hovedveien sørover fra Røros på barmark gikk fram til først i 1790-åra over Sundet, Galåen, Os kirke, Tallsjøen, Vingelen og til Tynset (objekt 75). Kobbervirket utbedra denne til kjerrevei. Hovedveien nede i dalbunnen, langs Glåma, kom senere.

Lasskjørlivet krevde svært mange hester og karer. Da er det ikke til å undres over at Nord-Østerdalen i både 1657 og 1835 hadde betydelig flere hester enn bygdene i landet for øvrig; i 1657 var det 257 hester pr. 1000 innbyggere, i 1835 148 pr. 1 000. Gjennomsnitt for Norge som helhet var 104 pr. 1000. I 1740-årene er det anslått at det var ca. 1000 menn som kjørte for verket, muligens flere. (Jordet 2017)

Figur 8.10: Repro av plankart som viser Tolga smeltehytteområde ca 1835. Kartet finnes i Røros Kobberværks arkiv. www.daitalmuseum.no

64 Dølmotunet, Tolga

Dølmo er en forholdsvis ung gard, bebygd fra 1750-tallet. I likhet med de andre gardene i nærheten hadde Dølmoen lite innmark rundt husa. Innmarka lå oppover i østlia og andre steder. Bonden på garden var jordbruker og handtverker (Moen 1990).

Tunet på Dølmo er et tett firkanttun (se også objekt 37), med et toetasjes våningshus. På den andre sida av tunet ligger kufjøs og sammenbygd sauefjøs og stall på hver sin side av innkjøringa. Begge med første etasje i murt stein, og tømmer i andre etasje. Sauefjøsset er bygd sammen med løe og stall-låve i tømmer. Vest i tunet ligger sommerstua/eldhuset, mens stabbur og ei bu stenger tunet mot øst. Bak tunet ligger noen mindre hus, og lengst bortpå jordet smia. Dette var en vanlig plassering, da smia kunne medføre brannfare.

Figur 8.11: Dølmotunet i Tolga sentrum. Foto: Tolga kommune

I 1980 ble gardstunet Dølmo, noe innmark, og noe innbo kjøpt av kommunen med støtte fra Norsk Kulturråd. Kommunen hadde dermed fått det ideelle friluftsmuseum, et opprinnelig tun bevart i dagens sentrum.

Figur 8.13: Gardstunet Fredriksgrden 1921. Tunet er omtrent likt i dag, bortsett fra at ferdasstallen er flytta til Fredriksgrdsetra i Hultdalen, og blir brukt som hytte. Tegning av Johan J. Meyer. Norsk Folkemuseum

66 Jensjostallen, Ferdastall fra Gata – står på Olasvollen, Trangdalen

I Trangdalen står en gammel bevart ferdasstall. Den er flytta hit, etter at den mista sin funksjon der den opprinnelig sto inne i Gata på Tolga. Også de andre ferdasstallene fra Gata er i dag revet, flytta og/eller ombygd.

På de fleste av gardene i Gata under kobberverkstida, fantes slike ferdasstaller. Vinteren igjennom, da ferdsele gikk etter isen på Glåma (objekt 63), var det mange lasskjørere som trengte husrom. Hestene/oksene ble plassert i underetasjen, og kjørekarene i etasjen over.

Det finnes et sagn om tre Riisekarer, som kom fra Oppdal på 1600-tallet. En av disse, Jon Jensen Riise, er flere ganger nevnt som verksarbeider i Tolga rundt 1700. Garden Jensjogarden ble oppkalt etter ham, og var antagelig en av de første gardene i Gata (Hyttgata) (se kart i figur 8.5). I 1927 ble Jensjogarden flytta fra Gata og opp til et jorde mellom Glåma og Fv30.

Figur 8.14: Jensjostallen. Ferdasstall som i dag står i Trangdalen, men som opprinnelig sto i Gata. Foto: Jon Vingelen.

67 Kølbreenningsanlegg

Kobberverket hadde et enormt behov for køl for kobberframstilling. I bygdene øst i Tolga var det mange som livnærte seg av kølbrenning for Røros kobberverk, og den faste bosetningen her kom som følge av arbeidet med kølbrenninga. Kølet ble fraktet til smeltehyttene, og benytta der.

Det var tre sesonger i «Kølvinna». Først ble tømmeret hogd og kølmila satt opp tidlig på sommeren. Rundt oktober ble mila tent på, og det var viktig at den bare skulle bare ulme. Når kølet var ferdig kom sesongen for kølkjøring med hest og slede (Ryadalen 2017).

I landskapet i og ved Øversjødalen, Kåsa, Hodalen og Holøyen, finnes svært mange spor etter den omfattende kølproduksjonen. I boka «Kølbrenning, kølkjøring og bosetning fra Narjordet mot Drevsjø» (2020) beskriver Asbjørn Ryen disse prosessene og omfanget. Nils Bakken har registrert 466 kølmiler bare i Hodalen, der to av dem er brent tre ganger i samme kølbotn.

Figur 8.15: Illustrasjonsbilde av ei kølmila klar til å tennes. Bildet er tatt under kølbrennardagan i Nørddalen høsten 2020. Foto: Anne Kristin Rødal

68 Vatningshuset i Orvdalen, Øversjødalen

Skoghogst for kobberverket, og spesielt kølbrenning til smeltehyttene, førte til rovdrift på skogen i hele distriktet. Samtidig ga det kjærkomne inntektsmuligheter til hundrevis av kølbrennere og kjørekarer.

Skogen ble snart uthogd i nærheten av smeltehytta på Tolga. Videre utover på 1700-tallet skjedde det samme østover mot Øversjødalen. Kølbrennere fra Vingelen, Tolga, Hodalen og Holøydalen fant nye områder langt sør mot Sølendalen. Mye av kølet herfra ble fraktet til smeltehytta på Røros, og veien dit var både lang og vanskelig. Den gangen var det kjørekarer med hester, og delvis okser, som stod for all tungtransport (*Vingelen 2021*).

Trekkdyra trengte godt stell dersom de skulle holde ut. Blant annet var det nødvendig med god tilgang på drikkevann flere steder underveis. I det ulendte og trange juvet opp mot Orvdalen i Øversjødalen finnes et gammelt vatningshus. Dette er et viktig kulturminne i verdensarven som gir utfyllende informasjon og forståelse for sammenhengene i kobberverksdrifta.

Figur 8.16: Bildet viser et gammelt vatningshus ved Orvdalen. Foto: Bjørg Støkket

69 Tolgen kronskog

I 1644 ga kong Christian 4. Røros kobberverk enerett til malmfunn, og til å utnytte skoger, fossefall med videre innenfor circumferensen. På Tolga hevdet kobberverket at de eide skogen, kalt «Tolgens Kronede Skow», et område rundt smeltehytta på 23.000 mål, på begge sider av Glåma. Dette betydde at gardene rundt smeltehytta ikke fritt fikk bruke dette området. Dette førte til tvister, og etter hvert rettssaker, over svært lang tid. Tolgingene selv ønsket å kunne ta ut trevirke til sine egne gardar, men det gikk ikke. Kobberverket hogg inn grensemerker og satte opp steiner for å markere «eiendommen». Hvis tolgingene prøvde seg på hogst, ble de ilagt mulkt og fikk inndratt det de hadde avvirket.

Etter at smeltehytta var nedlagt, mista kobberverket mer interesse for skogen i området, og i 1895 fikk tolgingene «kjøpe tilbake skogen». A/S Tolgen Kronskog ble danna.

I 1914, ble det i forbindelse med 100-årsfeiringa av 1814, reist en bauta ved Toljefossen med følgende inskripsjon: «Norges selvstendighet 1814. Kronskogens gjenervervelse 1895». Denne står ennå.

Figur 8.17:
Grensestein nr. 29 til
Kronskogen.

Foto: Jon Vingelen

70 Vingelsgruvene

Når gruvedrifta starta i Vingelen, er usikkert. Vi vet at ei gruve er inntegna på et kart fra 1723, men om det var ordentlig drift der da, eller om denne starta etterpå er det ulike oppfatninger om. Det vi vet, er at det ut over 1700-tallet ble drevet gruver og skjerp flere steder, både i Nonsvola og i Vardtjønnområdet, men det var mest aktivitet i Kletten og Gruvvola. Delvis var forskjellige gruver drevet på samme tid av ulike interessenter, og det var ikke fritt for en viss krangel mellom partene. Området lå jo innenfor Røros Kobberverk sin circumferens, så de hevdet sin driftsrett, og motarbeidet andre som prøvde seg. (Alander 2010)

Figur 8.18: Fra gruveområdet oppe på Gruvvola i Vingelen. Her var det to sjakter som begge ble gjenfylt i 1970-åra, og det er spor etter noen synker.

Foto: Arild Alander / Nordøsterdalsmuseet.

Etter at gruva i Vingelen hadde ligget brakk ei tid rundt år 1800, fatta Hans Nielsen Hauge og lokale tilhengere interesse for gruva. Haugianerne så mulighet for ny drift, og de satte i gang i 1804. Arbeidet ble ledet av den unge lekpredikanten Sara Oust. Etter ei tid måtte de trekke seg fra drifta, da de ikke fikk kongelig løyve. Haugianerne ble avløst av Folldal Verk, som drev gruva

fram til 1818, muligens i forståelse med haugianerne. I 1821 overtok igjen Røros verk gruva, og drifta holdt fram til 1835.

På begynnelsen av 1900-tallet var det en del prøvedrift i Vingelsgruvene, men det resulterte ikke noe mer. I 1914 starta svenskeide Sulitelma Aktiebolag gruvedrift igjen, etterhvert under navnet AS Glommendalens Kisgruber. Her var Sulitelma Aktiebolag hovedaksjonær. Dette var et stort gruveselskap. Selskapet hadde store planer for gruvene og drifta, både i Vingelen og Dalsbygda. Deler av planene ble gjennomført, og det ble lagt ned betydelige ressurser. Til tross for de ganske omfattende undersøkelsene, og kartlegging av malmreserver på 150-200.000 tonn, ble det aldri igangsatt ordinær drift. (Alander 2010)

Sara Oust

I vår tid kan Sara Oust (1778-1822) beskrives som en foregangskvinne når det gjelder både samfunnsmessige og kvinnepolitiske forhold. Hun bodde i Vingelen og var haugianernes leder i Nord-Østerdal. **Haugianerne** var en norsk, kristen lekmannsbevegelse som ble grunnlagt i 1796-1804 av predikant Hans Nielsen Hauge. Bevegelsen sto sterkt i området. Huges kvinnesyn fikk stor betydning for Sara Ousts liv. Han var for likestilling mellom kjønnene, noe som var et radikalt standpunkt på den tida.

Sara Oust er blitt omtalt som evnerik, talefør, og et vinnende vesen, en god samtalepartner og sjelesørger. I tillegg var hun flink når det gjaldt praktiske gjøremål. Sara tiet ikke i forsamlinger, og hun holdt seg heller ikke til datidas naturlige gjøremål for kvinner. Hun ble ofte brukt som rådgiver og talskvinne av de som hadde behov for å ta opp saker med øvrigheten. Sara ble også leder for Vingelsgruvene i den perioden haugianerne drev disse.

71 Kvitstensgruva

Kvitstensgruva ligger på Kletten i Vingelene, og er 10-15 m dyp. Dette er ei kvartsgruve, drevet av Røros kobberverk. Kvartsen ble benytta i smelteprosessen av kobbermalmen.

72 Okerfelt, Rausjødalen

Ved stien som går fra Rausjødalen setermeieri, og forbi Steinhussetra, ligger et okerfelt.

Oker er en fellesbetegnelse for flere jordaktige mineraler eller mineralblandinger med gul, brun eller rød farge. Disse består av oksider eller hydroksider som dannes nær jordoverflaten ved forvitring av andre mineraler. Oker har siden førkristen tid blitt brukt som fargestoff.

Figur 8.19: Okerbruddet i Rausjødalen. Foto: Eivind Moen

Mål for forvaltning av verdensarven Røros bergstad og Circumferensen:

- Bidra til å ta vare på de oppsluttende verdiene til verdensarvattributtene. Verdier først og fremst knyttet til bebyggelsen innenfor Tolgen hytteplass (Malmplassen, Gata, Røsebygda og Bakkagata). Endre en svakt negativ tendens i utviklingen. Jfr. forvaltningsplan for Røros bergstad og Circumferensen 2019-2023.
- Bidra til å ta vare på andre oppsluttende verdier som Gammelbrua over Glåma, hvelvbrua over Tolja, Gammelallmannaveien fra Tynset over Vingelen til Dalsbygda og kølmilene på Eidsmoen.
- Bidra til å ta vare på signifikante objekter som Tolga kirke, Tolgen hyttestue og Lensmannsgarden.
- Kompetanseheving, planlegging, istandsetting og skjøtsel av de gamle steinmurene og terrasseringene i Tolga sentrum og nordover Erlia. Utarbeide skjøtelsplan.
- Dyrking og kompetansebygging i kjøkkenhagene langs Glåma. Gradvis utvidelse knyttet til istandsetting av steinmurene.
- Formidle Tolgas historie som en viktig del av Røros kobberverks drift, og som en viktig del av verdensarvområdet. Etablere og videreutvikle formidling i Infopunkt Tolga i den gamle kraftverkstasjonen.

9. SAMFERDSEL OG KOMMUNIKASJON

Gamle veier og bruer sporer gjerne til undring og ettertanke. Hvem bygde disse veiene? Hvordan var det en wintersdag å komme fra sted til sted? Ferdsel langs gamle og ulendte fjellveier gir et innblikk i hvordan selve begrepet samferdsel har fått en helt annen betydning i vår tid.

Våre forfedre visste ingen annen måte å komme til andre daler og bygder på, enn ved å bruke hest eller føtter. Handel, skattebetaling, kirkeliv, krigføring og erobring var noe av grunnen til utferdstrangen. Når høsten slo feil på de skrinne fjellgardene, og de ikke kunne brødfø familien, ble behovet for å skaffe korn viktig. Mange ferdssårer ble knytta fra innland til kyst.

Hvordan folk fant fram dit de skulle uten skilt, kart og kompass vet vi lite om. Det var sikkert vanlig å bruke markante landemerker som fjell og vassdrag for å orientere seg i landskapet. Mange av dagens riks- og fylkesveier følger dalbunnen langs de store elvene, hvor vi kan regne med det har vært ferdsel til alle tider (*«På vandring i fortiden»*, NIKU, 2003). Likevel har dagens behov og teknologi gjort at en del veier er lagt om. Tidligere tiders ferdsel følger de tørre og lett fremkommelige partiene i landskapet. Man tok gjerne en omvei for å unngå våtmark, eller spesielt bratte partier. I dag har man helt andre muligheter for å legge vei hvor man ønsker, uten samme hensyn til naturgitte hindringer.

Etter kopperverkets etablering ble det i en helt annen grad nødvendig med gode veier både sommer og vinter. Sommerveiene var lenge stier og gangveier slik de hadde vært fra middelalderen. Vinterveiene gikk gjerne etter islagte elver, sjøer og myrer. Dette gjorde frakta enklere. Det har gått mange ferdssveier over Rørosvidda, både for folk til fots og for kjørende.

Figur 9.1: I Tolga-gata med Olaf Holøyens bil. Bildet er trolig tatt rundt 1920. Fotograf ukjent.

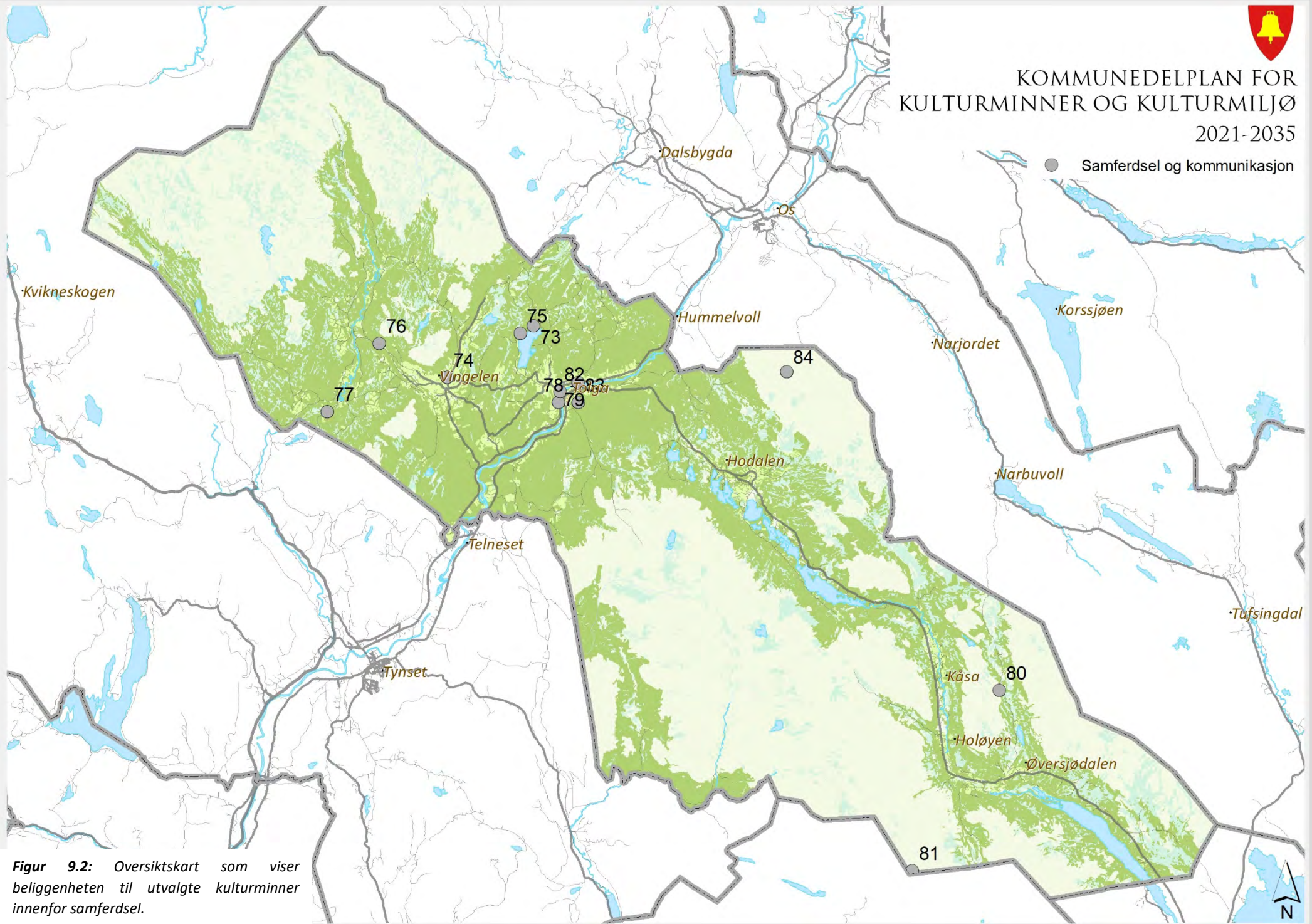
9.1. UTVALGTE OBJEKTER

Nr.	Objekt	Hensynssone
73	Pilegrimsleden	
74	Olaskjølla	
75	Gammelallmannaveien	
76	Ferdselsvei – Vingelen - Kvikne	
77	Gammelbrua i Lonsjølia	
78	Hvelvbrua over Tolja	H570
79	Gammelbrua på Tolga	H570
80	Øversjødalsveien, fra Narbuvoll og Øversjødalen	
81	Varden på Elgpiggen	H570
82	Telefonkiosk på Tolga	H730
83	Tolga stasjon	
84	Hummelfjellulykka	

KOMMUNEDELPLAN FOR KULTURMINNER OG KULTURMILJØ 2021-2035

● Samferdsel og kommunikasjon

Figur 9.2: Oversiktskart som viser beliggenheten til utvalgte kulturminner innenfor samferdsel.

73 Pilegrimsleden

Pilegrim kommer av det latinske ordet peregrinus, som betyr «fremmed» eller «utenlandsk». Pilegrimsreise er kjent fra flere religioner. Pilegrimen søker gjerne åndelig renselse, eller å komme nærmere det guddommelige. Nidarosdomen er Olav den helliges gravkirke, og i middelalderen var Nidaros Nordens viktigste pilegrims mål. Det finnes en rekke pilegrimsleder mot Nidaros. Gjennom vårt område går Østerdalsleden.

Historisk sett ble en pilegrimsreise ofte brukt som en botsøvelse, eller for å oppnå tilgivelse for synder. Dette ble kritisert av Martin Luther, og førte til slutt

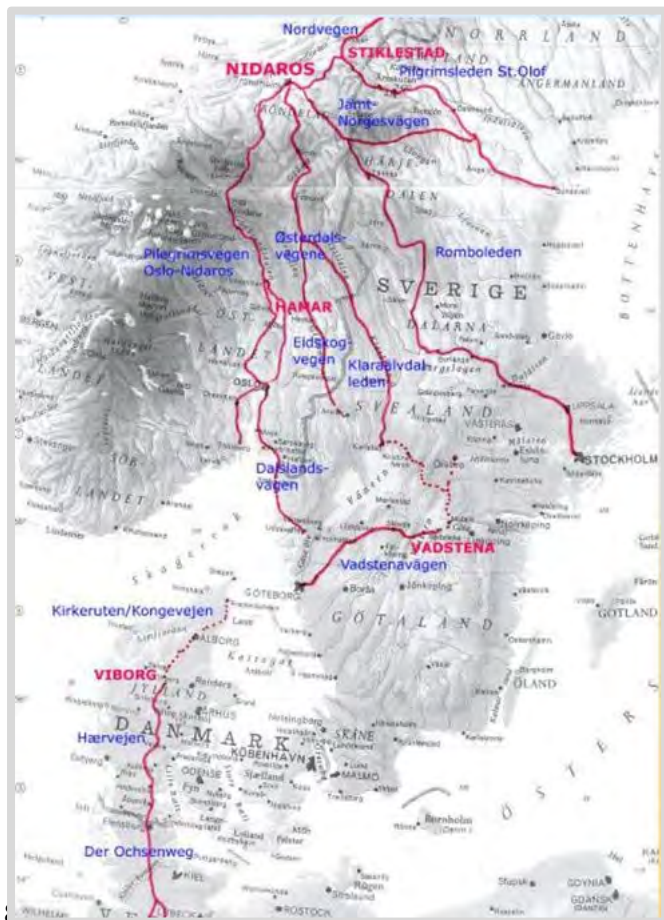
til at selve pilegrimstradisjonen forsvant, særlig i Norden. I dag er pilegrimstradisjonen igjen tatt opp, og folk følger pilegrimsrutene.

Østerdalsleden har lange tradisjoner for pilegrimsvandring. Den har to ulike startpunkt, og traseer, før de møtes. Den ene starter på grensa mellom Norge og Sverige i Trysil. Den andre leden starter ved Nesvangen på Rena i Åmot kommune. Ledene møtes ved pilegrimssteinen fra middelalderen på Åkre i Rendalen. Leden går så videre forbi Tyllidalen, via Tynset, Vingelen, Åsan, Dalsbygda, og Vangrøftdalen, før den går inn i Trøndelag langs foten av Forollhogna. Strekningen gjennom nasjonalparken går i fjellterreng med spor av tidlige tiders ferdselsveier. Noen dagsmarsjer senere ser du spiret på Nidarosdomen fra Øyvindstjønna på Vassfjellet. (*Pilegrimsleden.no*)

Det var aldri slik at egne veitraseer ble lagt til rette for pilegrimsferdsel. Når pilegrimene gav seg på vei mot Nidaros, gikk vandringen på ferdselsveier som ble brukt av alle typer veifarende. I middelalderen fantes det praktisk talt ikke kjørbare veier; folk gikk eller red på stier og tråkk som i stor grad fulgte terrenget. Da det var fint vær, gikk sannsynligvis pilegrimsleden over fjellet fra Vingelen og nordover. I andre tilfeller fulgte pilegrimene dalen. Det er sistnevnte trase som er godkjent som pilegrimsleden i dag.

Mye tyder på at Vingelen hadde kirke allerede i middelalderen, noe som tyder på et visst befolkningsgrunnlag. Kirka var et naturlig sted å trekke innom for pilegrimer. Kirka har ingen sikker datering, men det er antydning at den kan ha blitt bygd omtrent samtidig som ei kirke ble innvia på Tynset i 1211. Kirka var ei enskipet stavkirke. (*Gjermundsen 2011*)

Det er få spor å finne etter pilegrimene som vi med sikkerhet kan si ble brukt i middelalderen. Kors og varder som står igjen kan til en viss grad dateres. Skriftlige kilder og kart er mangelfulle. Når bygdeveier er knytta til kirker, klostre og gardsanlegg, som vi vet eksisterte i middelalderen, har vi grunn til å tro at veien ble brukt også da (*Kolandsrud 2000*). Mange av veiene som da ble brukt, har utvikla seg med tida, og er de samme som i dag er kjøreveier for bil. De gamle sporene er borte. Mange av dagens merkede pilegrimsleder er derfor et resultat av noe kunnskap, noe antagelser, og noen tilpasninger.

Figur 9.3:
Illustrasjoner av pilegrimsleder som gikk til Nidaros, Trondheim. Østerdalsleden var en forlengelse av leden gjennom Klaraelvdalen.

Figur 9.4: Kartet viser Almannaveien gjennom Tolga kommune. Dette er den eldste kjente veien gjennom området, og sammenfaller med pilegrimsleden. (Kart fra Kollandsrud 2000).

74 Olaskjølla

«Olaskjølla», Olavskilden i Vingelen har historie knyttet til Olav den Hellige. Det er funnet ca 50 Olavskilder i Norge, seks av dem i Hedmark. Kildene ligger oftest ved gamle pilegrimsveger og er sterke vasskilder som ikke tørker ut. Noen har samme temperatur året rundt og fryser aldri.

Folk mente at Olavskildene hadde helsebringende kraft. Sagnet sier at de gamle i Vingelen ville drikke vatn fra «Olaskjølla» når de lå sjuke og visste at de snart skulle dø.

Kilden i Vingelen lå på jordet utafor garden Ousta i Vingels garden. I dag er dette jordet grøfta og oppdyrka. Nedafor Ousta er det murt opp en liten brønn og satt opp ei informasjonstavle om kilden og om pilegrimsrutene i Nord-Østerdal.

Ferdsel på vann

De historiske kartene viser både sommer- og vinterveier. Mens sommerveiene i stor grad følger de tørre, lett fremkommelige partiene i landskapet, går vinterveiene ofte over myrkjølene. Når myrene og elvene var islagte vinterstid, bød de på lettere og flatere terreng. Ettersom vinterveiene går på isdekke, etterlater de seg ikke spor i terrenget i samme grad som sommerveiene. Det er likevel grunn til å tro at de var mye brukt, siden det ofte er lettere med tyngre transport på frostmark.

En vesentlig del av ferdselen må man regne med foregikk på vann. Det finnes mange overfartssteder som knytter landferdselen sammen. Vassdragene har også vært brukt til ferdsel med båt. Dette gjelder kanskje spesielt i vårløsninga når landeveiene var vanskelig fremkommelige. Via Glåma kunne man nå store deler av Østlandet.

Figur 9.5: Utsnitt av kroki over Glomenelv fra Røros til Tolga. Håndlaget av L. D. Klüwer 1821. Kilde: Kartverket.no

75 Gammelalmanaveien

Den eldste veien mellom Tynset og Røros følger ikke Glåmas dalføre fra Tynset, som den nåværende hovedveien gjør, men tar av fra Neby med Vingelen som nærmeste mål. Derfra fortsetter den til Dalsbygda, hvor den kommer ned i Glåmas dalføre igjen ved Vangrøfta bru på den nåværende Fv30. Denne veien blir kalt Gammelalmanaveien (*Statens vegvesen 1982*).

Denne veien er langt på vei sammenfallende med Pilegrimsleden, og er framdeles godt synlig i terrenget. Dette skyldes i stor grad at strekningen fra Vangrøfta bru og sørover på 16- og 1700-tallet ble brukt i forbindelse med kobberverkets transport av ved, trekøl og malm. For å lette transporten, tok kobberverket etterhvert initiativ for å utbedre denne strekningen til en kjørevei.

76 Ferdselsvei Vingelen-Kvikne

På de gamle kartene (se figur 9.5) ser vi inntegnede ferdselsveier over fjellene. En av disse var en gammel ferdselsvei som gikk frå Vingelsbygda til Magnillsjøan og videre til Kvikne.

Dette var antagelig en opprinnelig pilegrimsvei som gikk frå Gammelalmanaveien, forbi Olavskjølla, over Nordvangen, til Magnhillsjøan, og til Kvikne. Veien ble også mye brukt som hjemei frå handel i Trondheim. En svensk hær med generalmajor De la Barre (se også objekt 98) i spissen brukte nok vien da de kom frå Trøndelag via Kvikne og skulle til Røros Bergstad i desember 1718 (Bygdehistore Vingelen 2013).

77 Gammelbrua i Lonsjølia

Den første kjøreveien over Lonsjølia ble bygd i 1818. I 1880-årene ble det bygd bru over elva Lona. Brua ble et bindeledd for alle som skulle over elva. Enten fra de lokale sætergrendene, eller langveis fra Tynset til Magnillsjøan eller videre nordover. Gardene i bygda hadde både vår- og høstsætrer, hvor vårsætrene lå nærmest bygda. Det var tidlig sætring i Lonsjølia, første gang nevnt i en matrikkel fra 1667.

Brua har levd et hardt og langt liv, og gjennomgått flere restaureringer og redningsoperasjoner. Gammelbruas venner satte brua i stand igjen i 2018.

Figur 9.6: Bilde fra restaureringsarbeidet 2018. Embret Rønning, Rune Westberg og Ragnar Sollid. Foto: Stein Kaasin.

78 Hvelvbru over Tolja

Under det som i dag er Fv30, like ved Malmplassen Gjestgiveri, ligger en gammel hvelvbru over Tolja. Under brua er det meislet inn årstall 1834.

Selv om hvelvbrua ligger meget sentralt i Tolga sentrum, er den lite synlig. Her er det potensiale for å rydde vegetasjon, og lage sti ned til elva. Brua er godt vedlikeholdt, og vitner om særs godt handtverk. I tillegg vitner den om gamle veileier og tida da Malmplassen yret av folk som reiste fra og til med malm, køl og andre varer.

Figur 9.7: Under det som i dag er Fv30, ligger en langt eldre hvelvbru over elva Tolja. Foto: Anja Ø. Ryen

79 Gammelbrua, Tolga

Gammelbrua ligger ca 1,5km nord for Tolga og øst for Fv30. Brua forbinder øst- og vestsida av Glåma like sør for Erlia. Den første brua ble bygd i 1736. Senere ble den ombygd i 1859, og ble så gjenreist i 1997. Brua har en helt spesiell brukonstruksjon med bare ett spenn og en lysvidde i bruspennet på 32 meter, som er Norges største.

Brua er en del av Statens vegvesens landsvernplan. Landkarene og tilstøtende murer er originale. I forlengelsen av landkarene er veibanen murt opp. Landkar og veimur utgjør således et sammenhengende murverk bestående av tørrmurt bruddstein. Ovenpå murene er veibanen kanta med stabbesteiner. Brudekke og slitelaget er av tre. Brua er 33,4 meter lang, og rekkverket består av tre rader med kantstilte bordplanker krona med en skråstilt planke.

Figur 9.8: Gammelbrua på Tolga. Foto: Anja Ø. Ryen

For Gammelbrua er det påbegynt en fredningsprosess, men den er ikke ferdigstilt.

80 Øversjødalsveien, fra Narbuvoll til Øversjødalen

Øversjødalen var lenge en del av Os sogn. Veien har historie tilbake til da det kom fast bosetning i Narbuvoll og Øversjødalen. Bosettinga hadde sammenheng med Røros kobberverks behov for produksjon av køl. Det var mye kommunikasjon mellom bygdene øst i kommunen.

Over fjellet mellom Narbuvoll og Øversjødalen går det ennå en sommervei, i dag kalt Øversjødalsveien. Langs veien ned mot Øversjødalen ligger gardene Øversjøen og Svarthaugen. Tidligere var det fast bosetting og aktiv gardsdrift her.

Veien mellom Øversjødalen og Narbuvoll ble benytta sommerstid, og var kirkevei for øversjødølene fram til de fikk egen kirke i 1908. Postruta til Øversjødalen gikk over denne veien helt fram til 1951. Telefonlinja gikk også langs denne veien.

Figur 9.9: Øversjødalsveien. Foto: Cathrine Lie Engåvoll

81 Varden på Elgpiggen

Vardene preger fjelltopper og utsiktspunkt over hele landet. Når man snakker om varder, tenker man gjerne på steinkonstruksjoner på høyder i terrenget som fungerer som grensemerke eller veimerker.

Varden på Elgpiggen (1604 moh) er riktignok i dag et kommunegrensepunkt mellom Tolga og Rendalen, men det var ikke det den opprinnelig var. Elgpiggen er et viktig trigonometrisk punkt brukt i kartlegging og oppmåling av Norge siden 1781. Den er blant de eldste i Norge, og var tidlig brukt i kartlegging av grenseområdene mot Sverige. Varden har vært brukt i mange oppmålinger siden det, og varden har blitt gjenoppbygget flere ganger.

Elgpiggen er og et førsteordenspunkt i det landsdekkende førsteordensnettet. Førsteordensnettet skulle danne grunnlag for all oppmåling i ulike målestokk i Norge. Det består av flere hundre punkt med siktlinjer til hverandre. I nettet måler man lange avstander meget nøyaktig ved hjelp av triangulering, som er avstandsmåling ved hjelp av kjente lengder og vinkler i trekanter. Førsteordensnettet ble erstatta av det moderne stamnettet, som ble målt opp med GPS-teknologi mellom 1994-1997 (Riksantikvaren 2020).

Varden på Elgpiggen er den del av Statens kartverks landsverneplan for kart og oppmåling. Som del av denne er varden nå freda. Formålet med fredninga er å bevare Elgpiggen som et kulturminne representativt for den statlige

oppmåling av Norge. Formålet er å sikre bevaring av elementer knytta til vardens opprinnelige funksjon.

Figur 9.10: Varden på Elgpiggen.

82 Telefonkiosk på Tolga

Ved Hyttetua og Malmplassen står en rød telefonkiosk. De røde telefonkioskene ble laget av hovedverkstedet til Telenor (Telegrafverket, Televerket). Mange har minner knytta til den lille røde bygningen. Historien om telefonkiosken er på mange måter historien om oss. Derfor ble 100 av de røde telefonkioskene rundt om i landet vernet i 1997. For bare tiår siden, før mobiltelefonen ble allemannseie, var disse røde telefonkioskene å finne over alt. Til sammen ble det produsert rundt 9000 eksemplarer av denne typen.

Figur 9.11: Det står igjen en telefonkiosk på Tolga. Denne er vernet.

Den røde telefonkiosken har blitt et landemerke, og har sin egen nasjonale bevaringsplan. Kiosken er resultat av en arkitektkonkurranse utlyst av Oslo telefonanlegg i 1932, som ble vunnet av arkitekt Georg Fredrik Fasting fra Bergen. Den første røde telefonkiosken ble satt opp på Amerikalinjens kai i Oslo i 1933. Produksjon av telefonkiosken ble utført av Telegrafverkets mekaniske hovedverksted i Oslo. Etter krigen ble denne kiosktypen satt opp over hele landet. Plasseringen av de offentlige kioskene tok alltid hensyn til den allmenne sikkerhet, og skulle gi lett tilgang til å ringe lege, jordmor, politi

og brannvesen. Den røde telefonkiosken var et selvfølgelig innslag blant boligblokkene i 1960-tallets drabantbyer, på jernbanestasjoner og ved fergekaier. Den offentlige telefonkiosken var i første rekke et servicetilbud, og lønnsomheten kom i annen rekke.

Den siste røde telefonkiosken ble produsert i 1995. Utforminga har holdt seg uten større forandringer, med unntak av vekten. De første kioskene veide 800 kg, mens seinere utgaver veide under halvparten.

Rørosbanen

I 1857 fattet Stortinget vedtak om å bygge de tre første statseide jernbanene i Norge. Fra før fantes den private «Norsk Hoved Jernbane» mellom Kristiania og Eidsvoll.

Den 21.juni 1862 ble Hamar-Grundsetbanen høytidelig åpnet som landets første statsjernbane. To år senere sto også Størenbanen ferdig. Spørsmålet om å sammenkoble disse jernbanene ble reist på stortinget i 1864. Støren-Åmotbanen ble imidlertid først vedtatt bygget åtte år senere (3.mai 1872). Forlengelsen Hamar-Grundsetbanen til Åmot var da allerede vedtatt av Stortinget i 1869, og ferdigstilt 1871.

Røros kobberverks enorme behov for transport var avgjørende for at Røros og Gauldalen ble valgt som trasé framfor den kortere linjen over Kvikne.

Den offisielle åpningen av Rørosbanen ble avholdt på Røros 13. oktober 1877 med kong Oscar II til stede. Trafikken mellom Røros og Trondheim hadde da allerede vært i gang et års tid.

Det at jernbanen ble lagt via Røros, har hatt stor betydning for Tolga som sted. Stasjonsbyen Tolga vokste fram rundt Tolga stasjon.

Bane NOR har ansvar for kulturminner knyttet til jernbanen. Det er utarbeidet en Verneplan «Jernbanens stasjoner og steder» - evalueringsrapport for Rørosbanens stasjoner 2010.

83 Tolga stasjon

Tolga stasjon ligger 543 moh, og ble oppretta som en betjent jernbanestasjon for ekspedering av tog, reisende og gods ved Rørosbanens åpning i 1877. Jernbanen ble etablert på østsida av Glåma. Dette førte til at ny sentrumsbebyggelse etablerte seg på østsida av elva. Nybrua ble bygd i 1888, og det utvikla det seg en sentrumsbebyggelse langs Brugata mellom brua og stasjonen; Boliger og håndverkere mot gata, og trevarefabrikker og verksteder i bakkant. Bygningsvolumene var for det meste fortsatt beskjedne, og godt tilpasset det lille tettstedets karakter.

Figur 9.12: Tolga stasjon. Foto: BaneNor

Stasjonsbygningen har bevart mye av sitt opprinnelige uttrykk. I tillegg til å være en arkitektonisk viktig bygning, utgjør den en viktig historieforteller om den sosiale tettstedsutviklinga på Tolga. Da jernbanen kom, fikk dette generell stor betydning for transport og samfunnsutvikling i området. Jernbanen kan knyttes til landets kulturelle og sosiale utvikling, til arbeidsliv, næringsliv og

bosetting, til byggeskikk og hagekultur, til spredning av kunnskap og levemåter (Fugelsøy 2009).

Stasjonsbygningen på Tolga er en sveitserstilbygning fortolket i nasjonalt formspråk av arkitekt Peter Andreas Blix (1831- 1901), som er kjent for bl.a. restaureringen av Domkirken og Håkonshallen i Bergen. Stasjonen dokumenterer samfunnsomdanningen i fjellbygdene i Nord-Østerdalen og Ålen på slutten av 1800-tallet, og er et viktig symbol på jernbanens betydning for utviklinga av de små lokalsamfunnene etter smeltehyttenes nedleggelse på 1870-tallet.

Sveitserstilen (ca 1840-1935)

Oppsto i Tyskland med en begeistring for sydtyske og sveitsiske alpehus. Stilen brer om seg med innføring av ny byggeteknikk og maskinell produksjon av lister og paneler på sagbruk, og ble den mest utbredte av de gamle stilperiodene. Den er rik på detaljer og samspill mellom dekorative og konstruktive elementer.

84 Flystyrt Håmmålfjell

I 1956 styrta et fly i Håmmålfjell. Ulykka har senere blitt kalt «Hummelfjellulykken».

Det var 7. november 1956 at et Braatens safe fly, et Heron passasjerfly forulykka i Hummelfjell. Flyet skulle fra Værnes til Fornebu, og hadde 10 passasjerer og et mannskap på to. En passasjer og kapteinen omkom. Ulykkesårsaken var uvanlig sterk ising og en kraftig nedadgående luftstrøm.

Det har vært flere flystyrter i Tolga kommune, men dette var den første store. Håmmålfjellulykka er også den som har blitt mest kjent. Flyulykka fikk stor medieoppmerksomhet da en av passasjerene var den kjente radio mannen Rolf Kirkvaag. Han holdt håpet oppe hos de overlevende med 93

konkurranser og sang, og gikk morgenen etter sammen med en medpassasjer etter hjelp i den dype snøen, til tross for en brukket ankel. To menn som hadde gått på ski fra grenda Hodalen i Tolga fant fotsporene etter dem. Den ene fulgte sporene til Kirkvaag og medpassasjerene, fant dem og fulgte dem tilbake til bygda. Den andre redningsmannen tok seg fram til flyvraket og fant de overlevende, før han dro tilbake til bygda for å hente hjelp. På kvelden ble de overlevende redda ned fra fjellet.

Figur 9.13: Flystyrt i Hummelfjell 1956. Foto: Anno museum

Mål for forvaltning av samferdsel og kommunikasjon

- Ta vare på og vedlikeholde pilegrimsleden.
- Registrering og kartfesting av gamle ferdselsveier og den historiske bruken av disse.
- Ta vare på utvalgte ferdselsveier i samarbeid med grunneiere og frivilligheten.

Figur 9.14: I Sjursbakken i Øversjødalen 8.mai 1951. Sommerveien måkes opp med håndmakt, og det skal skje til 17.mai. Den tunge vårsnøen kunne være litt av en kraftprøve for mannfolka, som måtte kaste snøen høyere opp enn egen høyde. Et annet lag drev samtidig med strekningen hovedveiet – ungdomshuset Fjellvang. Denne våren var det spesielt mye snø (Gjermundsen 2010). Kilde: Jens Nygaard og Sverre Nygaard. Foto: Odd Øien

10. BYGNINGER OG BYGGESKIKK

Bygninger er en kilde til historie og gir kunnskap om håndverk, teknikker og driftsformer. De skaper også identitet, og gir et område særpreg gjennom kulturmiljø og byggeskikk. I kulturminneplanen har vi tatt med et utvalg bygninger.

Fredning. Bygninger fra middelalderen, det vil si før 1537, er automatisk fredet. I tillegg kan stående bygninger fra perioden 1537-1650 erklæres automatisk fredet ved bekreftelse av tidfesting fra fagpersonell. Vedtak om fredning av nyere byggverk fattes av Riksantikvaren med hjemmel i kulturminneloven. Ofte er det fylkeskommunene som tar initiativ til og forbereder fredningssaker. Både Riksantikvaren og Fylkeskommunen kan frede en bygning midlertidig.

Istandsettingsarbeider og endringer på fredete bygninger krever dispensasjon fra kulturminneloven.

Meldepliktige bygninger (bygninger eldre enn 1850). Det er lovfesta i kulturminnelova §25 at ei vurdering av verneverdien må gjøres før søknad om endring eller rivning kan bli godkjent.

Verning skjer ved å ta i bruk «hensynssone» og særlige bestemmelser, hjemlet i plan- og bygningsloven. Dette utføres av kommunen.

SEFRAK (SEkretariatet For Registrering Av faste K_ulturminne i Norge) er et landsdekkende register over eldre bygninger. Registreringa ble gjennomført som feltarbeid i årene 1975-1995. Bygninger bygd før 1900 i Tolga ble registrert. Bygningene ble kartfestet, oppmålt og fotografert. Bygningene i registeret er i utgangspunktet ikke tillagt spesielle restriksjoner. Registreringa fungerer mer som et varsko om at kommunen bør ta ei vurdering av verneverdien før det eventuelt blir gitt lov til å endre, flytte eller rive bygninga.

Listeførte kirker og forvaltning

Kirkene våre er bærere av viktige deler av vår kulturhistorie. I det førindustrielle Norge var kirkene det viktigste møtestedet, både sosialt og religiøst. Kirkene hadde også en viktig administrativ rolle for statsapparatet. Store begivenheter – både for den enkelte og for samfunnet – fant sted nettopp her.

Alle kirker bygget mellom 1650 og 1850 er listeførte. I tillegg er en rekke kirker bygget etter 1850 også listeførte, med bakgrunn i arkitektonisk/kunstnerisk verdi, representativitet, autenticitet, plassering og interiør. At en kirke er listeført, innebærer at den er definert som verneverdig og har nasjonal verdi. Det betyr at de skal behandles med like stor respekt som fredete kirker.

Listeførte kirker skal behandles i henhold til kirkerundskrivet fra Kirke-, utdannings- og forskningsdepartementet og Miljødepartementet. Saker som angår endringer i og ved listeførte kirker skal sendes til Riksantikvaren for uttalelse. Det vil si at Riksantikvaren skal gi faglige råd om endringer og istandsettings- og vedlikeholdstiltak, men det er biskopen som fatter endelig vedtak etter kirkeloven. Nye tiltak i listeførte kirkers nærområder (innenfor 60-meterssonen i spredtbygde områder) skal behandles av fylkeskommunen.

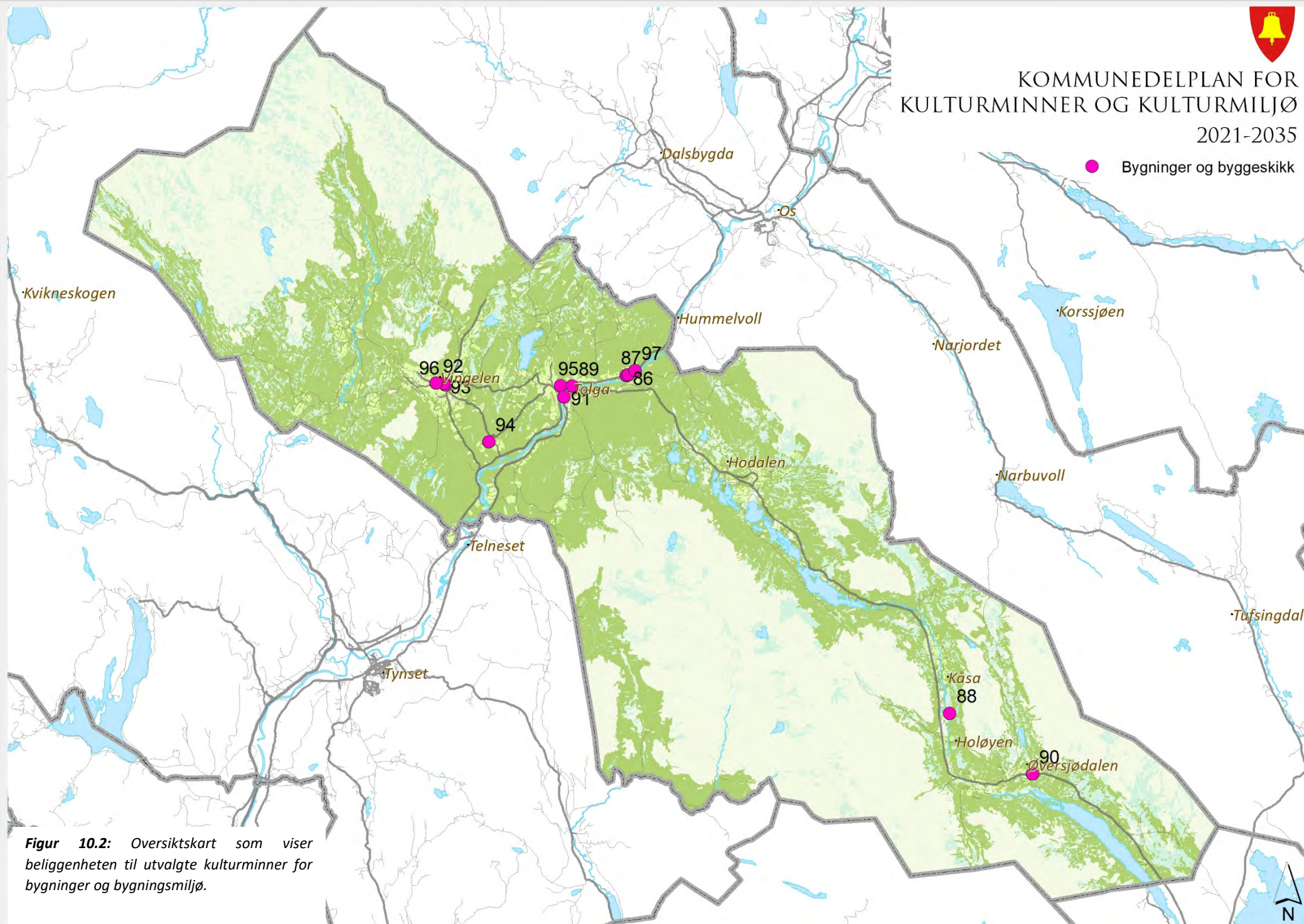
10.1. UTVALGTE OBJEKTER

Nr.	Objekt	Hensynssone
86	Lensmannsarresten, Erlia	H570
87	Lensmannsburene, Erlia	H570
88	Holøyen skole	H730
89	Gammelskola, Tolga	H570
90	Øversjødalen skole	H570
91	Tøysentralen, Tolga	
92	Østerdalsstue i Stor-Norsen Rø, Vingelen	H570
93	Eggenstua, østerdalsstue, Vingelen	H570
94	Påbygd Østerdalsstua, Utistuen Aasen, Vingelsåsen	H570
95	Tolga kirke	H570
96	Vingelen kirke	H570
97	Våningshuset på Østigarden, Erlia	H570

KOMMUNEDELPLAN FOR KULTURMINNER OG KULTURMILJØ 2021-2035

● Bygninger og byggeskikk

Figur 10.2: Oversiktskart som viser beliggenheten til utvalgte kulturminner for bygninger og bygningsmiljø.

86 Lensmannsarresten, Erlia

Ved Lensmannsgarden i Erlia står et svært godt bevart fengsel: Lensmannsarresten i Erlia. Denne var i bruk fra 1866 til 1943. Arresten som er godt synlig fra Fv30, er autentisk, og har en interessant historie å fortelle.

Figur 10.3: Lensmannsarresten i Erlia, høsten 2019. Foto: Anja Ø. Ryen

De mest kjente straffeanstalter ved århundreskiftet 1700/-1800 var tukthus og «slaverier». Fengselsvesenet i Norge kunne i tidligere tider virke primitivt og brutalt. Fengsel var den gang ensbetydende med en eller annen form for livs- og legemsstraff, sammen med frihetsberøvelsen. Tukthusene var lokalisert til de største byene Kristiania, Trondheim, Bergen og Kristiansand. «Slaveriene» var tilknyttet festningsanleggene på Akershus, Fredriksten, Kongsvinger, Bergenhus, Kristiansten i Trondheim og Vardøhus. De ble alle nedlagt etter den nye loven om «Tvangsarbeidsvesenet» i 1900. (Østgaard 2005)

Tanker om fengslene som forbedrings- og oppdragelsesanstalter i soningstida oppsto på 1800-tallet. Den nye grunnholdningen kom til å bli å arbeide i fellesskap om dagen, og opphold i eneceller om natta. Eneromsprinsippet avløste de tidligere problematiske felles oppholdsrommene for fangene. Dette var i seg selv et meget stort framskritt.

Etter lovendringer i 1840/50-åra ble det fra 1870 bygd i 56 lokale fengsler med enkeltceller i distriktene; kretsfengsel. I tillegg til kretsfengslene ble det bygd 170 hjelpefengsel etter samme prinsipp, men i forskjellig størrelse. Lensmannsarresten i Erlia er av den minste typen, og hadde plass til 4-7 fanger.

Hjelpefengslet «Lensmannsarresten i Tolga» ble bygd under lensmann John Skogstads tid som lensmann fra 1841 til 1883. Han var sønn av lensmann Ole Skogstad, som hadde vært den første lensmannen i «Tolgen-Os lensmannsdistrikt», etter at det i 1802 ble utskilt fra Tønset lensmannsdistrikt. Ole Skogstad hadde hatt kontor på Osmoen i Os. I 1843 kjøpte John Skogstad garden «Erlie Søndre» i Erlia på Tolga. Det som ble Lensmannsgarden ble i hans tid bygd ut vesentlig, slik at det ble en av bygdas største. Lensmann John Skogstad kjent som en meget virksom mann, både som lensmann og bonde (Østgaard 2005). I mangel av et eget arresthus på garden, måtte lensmann Skogstad i de første åra oppfylle sin plikt som arrestholder ved å benytte andre muligheter. Det ble da tatt i bruk både kjellere og andre lokaler på garden til formålet.

Den nye arrestbygningen ble bygd noe sør for selve gardsbebyggelsen, og utenfor gardens firkanttun. Selve arrestbygningen er en frittliggende, laftet tømmerbygning i to etasjer, fundamentert på solide gråsteinsmurer og tekket med torvtak. Innvendig består bygningen av arrestlokalene i 1. etasje, med et inngangsparti med trapp opp til et snekkerverksted i 2. etasje. Dette verkstedet ble brukt til opplæring og sysselsetting av fanger i snekker- og treskjæringsarbeider.

I kontrakten fra fogden står det at hvert fangerom skulle være utstyrt slik: *“Ei seng med strå og sengeklede, som kunne slås opp mot veggen om dagen, et lite bord, en kakkellovn og vanlige fangejern. Vinduet i cella, som var plassert høyt opp på veggen, skulle være godt gitra»* (Østgaard 2005).

Det har vært en oppfatning om at fengslet ble freda i 1924, men det har vist seg at denne prosessen aldri ble fullført. Riksantikvaren er nå imidlertid i gang med å frede bygget.

87 Lensmannsburene i Erlia

Håkon Mikkelsen Moseng fra Os satt fengslet i Lensmannsarresten et drøyt halvt år vinter og vår 1865. På snekkerverkstedet viste han seg til å være et talent, og han skar ut flere trefigurer av høy kunstnerisk verdi. Flere av trefigurene ble plassert på frontveggen på gardens to stabbur. Her ble de

Figur 10.4: Buret på Lensmannsgarden i Erlia. Foto: Anja Ø. Ryen

plassert sammen med andre trefigurer som lensmann Skogstad tidligere hadde kjøpt fra dødsboet etter bergverksdirektør Peder Hjort på Røros. Dette var trefigurer som skal ha stått i kobberverksdirektør Peder Hjorts barokkpark «Hjort-Engan» i Engan i Galåen (Vingelsgaard 2006).

Etter tida i varetekt i Erlia fikk Moseng en hard dom på 4 år for tyveri, og han måtte da sendes til Botsfengslet for soning. Antakelig på grunn av god oppførsel, ble soningstida avkorta til tre år slik at han ble fri mann i 1868. At Moseng hadde store kunstnerevner viste

seg også da han kom på Botsfengslet. Der kom han bl.a. i kontakt med billedhogger Bork, som lærte ham opp i å tegne modeller og hogge i stein. Bork hadde stor tro på ham, og det er mye som tyder på at Moseng da ble innviet i planene om steinløvene, som senere ble plassert på Løvebakken foran Norges nye Stortingsbygning 1866. Selve steinhuggingen av løvene ble utført av to straffanger som sonet på Akershus festning. Moseng er knytta til produksjon av i alt fem tilsvarende løveskulpturer uformet i tre. Av disse treløvene vet vi med sikkerhet at én ble plassert på stabbursveggen på Lensmannsgarden i Erlia. En annen løvefigur finnes på Øvensgarden (objekt 38) i den samme Erligranda, og en tredje har vært plassert over inngangsdøra til det gamle apoteket på Røros. (Østgaard 2005)

På sine eldre dager bosatte John Skogstad seg på nabogarden Kloppmoen. Dit flytta han også ett av stabburene fra Lensmannsgarden i 1883. Dette er årsaken til at Kloppmoen og Lensmannsgarden i dag har hvert sitt bur.

På lik linje som Lensmannsarresten, har man trodd at burene ble fredet i 1924. Prosessen ble heller ikke fullført for disse, men Riksantikvaren har nå satt i gang fredningsprosessen.

Figur 10.5: Foto av burene på sin opprinnelige plassering i 1877. Alle figurene unntatt løven er med på bildet. Flaggstang med nasjonalfarger i striper. På Kloppmoen-buret (t.v.): to satyrer nederst, budeie øverst til venstre og PuttAnne til høyre. Det andre buret ble senere ombygget, her ser vi: 1700-talls soldat t.v., 1800-talls soldat th., over disse to store Marsfigurer, på mønet en liten Mars. På grindstolpene en liten Mars eller Pan til venstre og Jens borti Stenom på høyre stolpe. Fotoeier: Norsk Jernbanemuseum NJ 8799.

88 Holøyen skole

Holøyen skole ble oppført i 1865, etter at fastskoleloven av 1860 bestemte at alle kretser med mer enn 30 barn skulle ha fast skolehus. Skolestua ble bygd med klare likhetstrekk, med forslag og modeller, til skoler som ble lagt frem i loven. Samtidig har skolen særtrekk som er typiske for regionen, og viser hvordan lokal byggeskikk og statlige føringer ble forent i disse tidlige skolebyggene.

Figur 10.6: Holøyen skole. Foto: Bård Langvandslien, Riksantikvaren

Skolebygningens ytre mål er ca. 5,4 x 10 m., og den består av fire rom: Gang, skolestue, kjøkken/lærerleilighet og do/vedskjul. Bygningen er en enetasjes tømmerbygning som er panelt utvendig og innvendig. Innvendig er skolen malt i lyse farger med marmorering og ådring. Et kateter fra samme tid er et fint snekkerstykke.

Bygningen var i bruk som skole fram til 1955. Gjennom ny bruk som vevstue blir den tatt godt vare på, og beholder sin store symbolverdi som formidler av kunnskap og kultur på lokalplanet.

Skolebygningen er et betydningsfullt kulturminne. Den er meget godt bevart, har en del av utstyret og inventaret intakt. Bygningen har stor grad av autenticitet. Den er en god representant for de mange små skolebygninger som ble reist i tida etter skoleloven av 1860. Det er få representanter fra vår tidlige skolehistorie igjen. Nesten alle skolebygningene er revet eller betydelig endret. Riksantikvaren fredet Holøyen skole i 2012.

Ådring

Ådring er en maleteknikk innen faget dekorasjonsmaling. Teknikken går ut på å male et mønster som likner et naturlig tre; treets årringer fremheves. Vanligvis maler man på vanlige, billige treslag som furu og gran, og det malte sluttresultat likner edle treslag som eik, ask, bjørk eller importert materiale som nøttetre og mahogny.

De eldste kjente eksempler på ådring er funnet på 4000 år gamle egyptiske sarkofager. Teknikken kom til Sverige ved innredning av kirker i middelalderen. De tidligst kjente eksemplene i Norge er i kirker fra første del av 1600-tallet. Fra 1830-årene til omtrent 1920–1925 fikk ådring stor utbredelse. Teknikken ble brukt på møbler og interiørdetaljer som dører, trapper, gulv og gerikter omkring dører og vinduer.

89 Gammelskola, Tolga

Den bygningen som vi i dag kaller Gammelskola på Tolga, ble bygd i 1924. Bygningen ble brukt som skole i 60 år, før elevene flytta til dagens skolelokasjon.

Bygningen ligger majestetisk, hvitmalt med skifertak, fire etasjer høy (inkludert loft og kjeller), like ved Fv30 gjennom Tolga. Skolen har en flott tørrmur i front. Den er et viktig landskapselement i Tolga sentrum.

Figur 10.7: Postkort av Tolga med Gammelskola til venstre og kirka til høyre.
De store tørrmurene vises godt.

90 Gammelskola Øversjødalen

Gammelskola er en eldre tømmerstue i sen-empire, satt opp på nåværende sted som skolestue i 1858. Skolestua er et godt bevart eksempel på skolestuene som ble tatt i bruk etter reformene av skolevesenet i første halvdel av 1800-tallet. Det er også en av de eldste skolestuene i Nord-Østerdal. Som skolestue er den et viktig element i kulturmiljøet i Øversjødalen, med stor betydning for lokal identitet.

Figur 10.8: Som skolestue er gammelskola fra 1858 et viktig element i kulturmiljøet i Øversjødalen. Foto: Ingebjørg Øveraasen/Bygningsvernhuset AS

91 Tøysentralen, Tolga

Beliggenheten til Tøysentralen har sin historie fra 1920-tallet. Hotel Central ble bygd av byggmester Andreas Sandmæl i 1932. Hotellet ble revet i 1978. Central på Tolga hadde en turistattraksjon av de sjeldne på den tida. Populære skøyteløpere fra hele Europa, som deltok på stevner på Sætersgard, hadde sitt opphold her. Det var også fast sted for alle handelsreisende som kom med toget. I hagen og på gardstunet sto det store og små dyreskulpturer, som også er laget av byggmester Andreas Sandmæl. En del av skulpturene står der fortsatt. (www.tøysentralen.no) Her står ennå også Gildestova, en Østerdalsstue som var en del av parkanlegget og feriehuset til Sandmæl.

Manufakturbutikken TØYsentralen ble bygd i 1955, og ble drevet fram til midten av 1980-tallet. Her bodde også Erling og Klara Dahl i 1. etasje. Anna Solem, datter til byggmester Sandmæl som ledet Hotell Central i 40 år, bodde også i Tøysentralen. I tillegg leide hotellet flere rom her. Lokalet var fylt med vakre stoffer og klær, og bærer også i dag preg av sin historie. I de store utstillingsvinduene hadde Klara plassert små glassmontre med neglelakk, parfyme og sminke av ulikt slag. Det virka som trekkplaster for små jenter. Den store kjøpmannsdissen var fylt med strømper, knapper og silkebånd. Denne disken er nå tilbake på Tøysentralen.

Figur 10.9: Tøysentralen i Brugata, Tolga.

Etter den tid har det vært ulike leietagere i lokalet, inntil Galleri TØYsentralen ble åpnet sommeren 2009. Dette er i dag en viktig arena for samtidskunst i Nord-Østerdalen. Navnet er beholdt, og logoen er henta fra skiltet i manufakturbutikkens tid.

På eiendommen står også «Gildestova». Dette er ei Østerdalsstue, med sin spesielle sjarm, innredning og historie. Østerdalsstua er i dag i relativt dårlig befatning, men det er konkrete planer om istandsetting. Inkludert i planene er også de mange trefigurene som står på eiendommen.

Figur 10.10: Gildestova har en lang historie og et bygg som vi ser verdien i av å bevare. Foto: Linda C. Herud

Østerdalsstua

Østerdalsstua er en lokal hustype med stor nasjonal verdi. Dette var den dominerende hustypen på gardene i hele Østerdalen. Den holdt seg lengst i nord, og dekte en periode på mer enn 250 år. Dette er et enetasjes laftehus med et romslig stuerom i den ene enden, og en kovedel i den andre. Inngangsdøra fører rett inn i stuerommet, eller kanskje gjennom ei sval/gang. Svala er oftest et enkelt lite byggverk i bindingsverk. Stua har mønsås, med sperretak eller åstak, mens klova har flat himling med et lite rom på loftet, ramnen. Takhøyden gir huset et luftig inntrykk, og gjør at det virker større enn det er. Stua har fast åpen peis midt imot når du kommer inn døra, og spisebord og benker i motsatt hjørne. Eilert Sundt fant planløsningen i Østerdalsstua over hele Østlandet og kalte den derfor Akershusisk stuetype (*Spangen 1998*).

Hovedformen på østerdalsstua holdt seg, men det skjedde tilpasninger ut fra ressurser, mote og behov. Både påbygg i lengden, høyden og kaffekvernhus er kjent. Den myteomspunnede barfrøstua er kanskje den mest kjente. Utgangspunktet her var ei ordinær østerdalsstue, hvor det ble påbygd et loft framfor inngangspartiet, et barfrøloft.

I Tolga finnes mange Østerdalsstuer i Vingelen, og flere har høy alder. Mange Østerdalsstuer ble på slutten av 1800-tallet erstatta av ei ny trøndelån, men det er også flere eksempler på at den gamle østerdalsstua ble påbygd. I noen tilfeller er det gjort slik at den gamle østerdalsstua stikker ut på bygningens langsida, men klovapartiet har blitt en del av den nye låna. Østerdalsstua kan ha bevart mønsås med sperrer. I mønsåsen er det ofte initialer og bokstaver som viser viktige sider av gardens historie. (*Hvamstad 2018*)

92 Påbygd Østerdalsstue, Utistuen Aasen, Vingelsåsen

Østerdalsstua i Stor-Norsen Rø er gammel. Ved takreparasjon ble også årstallet 1511 funnet på oversida av mønsåsen, og i samme mønsås var det også skåret inn 1860. Denne stua er nå undersøkt og aldersbestemt av NIKU. Den har slått fast at de eldste stokkene er fra 1648. Det er videre funnet merker etter konstruksjonsdetaljer som kan indikere at dette opprinnelig har vært ei treroms stue. Det har også vært antydning at det opprinnelig kan ha vært ei årestue. Grunnplanet er senere endret gjennom flere ombygginger, sist i 1860.

Dette gjør denne østerdalsstua til kommunens sannsynligvis eldste stående hus.

Figur 10.11: Østerdalsstua i Stor-Norsen Rø. Foto: Per Hvamstad

93 Eggenstua, Østerdalsstue, Vingelen kirke- og skolemuseum

Vingelen kirke- og skolemuseum har ei lita Østerdalsstue kalt Eggenstua fra 1697. Navnet har den fra den en periode var dikterstua til Eystein Eggen. Før dette var den fattigstue. Eggenstua er utstillingslokale for museet der bl.a. skrivebord og andre gjenstander som tilhørte Eggen vises. Stua er innreda som ei tradisjonell østerdalsstue.

94 Østerdalsstue i Stor-Norsen Rø, Vingelen

På garden Utistuen Aasen i Vingelsåsen ligger også et fint eksempel på en Østerdalsstue. Denne er, som så mange andre, påbygd. Denne er et eksempel på ei Østerdalsstue som be påbygd med et større Trønderlån. Det ble gjort slik at den gamle Østerdalsstua stikker ut på bygningens langside, mens klovepartiet har blitt en del av den nye låna. Østerdalsstua har bevart mønsås med sperrer. (Hvamstad 2018)

Figur 10.12: Østerdalsstue med påbygd Trønderlån på Utistuen Aasen i Vingelsåsen. Foto: Reidar O. Sæther, Anno musea i Nord-Østerdalen

95 Tolga kirke

Den første kirke ble bygd på Tolga i 1688. Før dette hadde folk gått til kirke i Vingelen. Tolgas andre kirke ble innviet i 1840, og står på samme sted som den første.

Tolga kirke særpreges av den åttekanta formen, og de kraftige tømmerkonstruksjonene. Kirka ble bygd under ledelse av John Eriksen Berg, etter tegninger av Rasmus Svendsen Aspaas, og er tydelig inspirert av steinkirka på Røros som sto ferdig i 1784.

Høslars og Høsknut

Bygdene lengst nord i Østerdalen har gjennom tidene fostret mange dyktige handverkere. To av de som har satt spor etter seg, både i sør og nord, er far og sønn Høslars og Høsknut. Knuts rette navn var Knut Larsen Høisen, født i 1799 på en husmannsplass under garden Breen i Dalsbygda. Hans foreldre var Lars Knutsen Høisen og Ågot Bersvennsdatter Breen. Hans mor kom fra Høsgarden, derfra kommer navnet Høs eller Høisen.

Lars Knutsen var også en meget dyktig snekker. Høsknut har nok gått i lære hos faren. I Os og Tolga finnes mye interiør etter Høslars. På Fredriksgard (objekt 65) i Gata er mye innvendig snekkerarbeid gjort av ham. Han snekret senger, skap, klokkekasser og stoler i både rokokko og empirestil.

Knut Høisen (Høsknut) er særlig kjent for å ha laget mange skatoller. Professor Johan Meyer mente at det var Knut Høisen som innførte skatollet til Nord-Østerdalen rundt 1820. Han nummererte skatollene sine, og det høyeste nummeret som er kjent er 115. Han lagde også mange dør- og vindusomramminger, senger, kister og klokkeskap som fortsatt finnes i Nord-Østerdalen og Bardu-området. På Åshaugen i Vingelsåsen i Tolga holdt han på i to år og lagde omramminger på dører og vinduer, innvendig paneling og flere skatoll, skap og andre møbler. Han var også delaktig i innredningen av Tolga kirke og Os kirke. På sine eldre dager flytta han til Bardu. Der han bodde hos søsteren Olava og svogeren Jon Jonsen Hansel. Han fortsatte som snekker der til han døde i 1882 (*Holm 2009*).

Kirka har ca 400 plasser fordelt på tre plan. Kirkerommet har gallerier i to etasjer både i koret og langs syd- og nordveggen. Over inngangspartiet i vest er det orgelgalleri. Marmorerte stolper støtter takrytteren, mens smalere stolper bærer galleriene. På østveggen er et prekestolalter. Altertavlen er malt

av Kristoffer Guldbrandsen i 1870-årene. Den viser Jesus på korset med den sørgende Maria og Johannes ved korsets fot. Til høyre i koret henger et bilde av Nattverden som er malt av Peter Lilje på 1660-tallet (*NIKUs kirkeregister*). Inngangsportalen til kirka er laget av Høsknut.

Det var en større restaurering av kirka i 1962-1965, der målet var å føre kirka mer tilbake til sitt opprinnelige preg. Dette skjedde blant annet gjennom å lute tømmerveggene, den opprinnelige altertavla ble satt på plass igjen, det gamle gulvet ble tatt i bruk, og dørene til benkene ble satt på plass.

Tolga kirke har prekestolalter - muligens det siste i sitt slag. Det

Figur 10.12: Tolga kirke med inngangsparti laget av Høsknut.

Foto: Anja Ø. Ryen

finnes slike prekestolaltre i en rekke empirekirker fra overgangen mellom 1700- og 1800-tallet, men rundt 1840 gikk de av moten. I 1960 fikk kirka også en prekestol på gulvplan. Kirka overtok gamlekirkas døpefont i tre fra 1704. I 1909 tok man i bruk en ny døpefont i hvit marmor som var gitt i gave. Begge står i dag i kirkerommet, med marmorfonten lengst bak i hjørnet. Døpefatet i sølv ble gitt i gave i 1958.

Kirka har vernestatus automatisk listeført.

96 Vingelen kirke

Dagens kirke er den tredje vi vet om i Vingelen. Den første sto på Persjordet, der det i dag er en gard, og var en katolsk enskipet stavkirke. I boka om «*Tolga og Os gjennom tidene*» (2011), blir det antydnet at kirka i Vingelen ble bygd omtrent samtidig med ei kirke på Tynset innvia i 1211. Den katolske kirka ble renska for katolske symboler, og ble brukt videre etter reformasjonen i 1537.

Trefoldighetskirka ble fullført i 1653, og var en langkirke som sto på det som nå er kjent som den gamle kirkegården. Esten Trøen (1823-1897) skriver i sitt hefte om Vingelen at «hele bygningen var oppført av kjempetrær». Ny kirkelov 1851 krevde plass for 30 % av innbyggerne i sognet i kirka, og trefoldighetskirka ble for lita. Den ble revet i 1882, etter at dagens kirke sto klar. Det meste av inventaret ble auksjonert bort og spredt i Vingelen og bygdene rundt. På 1960- og 70-tallet ble det lagt ned et stort arbeid for å samle inn igjen mye av inventaret. Dette er i dag utstilt i Vingelen kirke- og skolemuseum.

Dagens kirke sto ferdig i 1880, og er en tidstypisk lafta langkirke med 230 sitteplasser. Kirka ble tegna av Henrik Nissen, og byggmester var Hans Johnsen. Det sies at sistnevnte ikke fulgte arkitektens planer til punkt og prikke. Kirka har nygotisk stil, med elementer fra sveitserstil. Bærekonstruksjonene er synlige og smykket, det er spisse buer i vinduene. Ved inngangen er det tårn (med våpenhus i tårnfoten) omgitt av trappehus. Skipet er rektangulært, og koret er polygonalt avsluttet og omgitt av sakristier. Kirka har utvendig panel. Taket er tekket med skifer,

Figur 10.13: Vingelen kirke

bortsett fra tårnet, som har spon. Typisk er også miniatyrtårn, såkalte fialer. Kirkebygninga står i nord-sør retning, og ikke øst-vest som er vanlig. Dette har nok sammenheng med terrengforholdene i området, og sterke lokale krefter som fikk ønsket sitt oppfylt (Ryen 2021).

Mattis Holemo fra Tynset ledet malerarbeidet innvendig, og delvis utvendig, før innvielsen i 1880. Veggene ble malt blå med maleteknikken ådring. Dørene i våpenhuset har framdeles originalmalingen. Prost Klute ønska ei varmere og rikere interiørmaling, og tok initiativ til å få Ragnvald Einbu fra Lesja til å male kirka innvendig i 1925-26. Interiøret ble omfattende dekorert med bibelske og lokalhistoriske scener, rose-maling på veggen rundt koråpningen, og rankemaling i koret. Han dekorerte også galleribrystningene. På prekestolen malte han evangelister etter modell av en eldre prekestol som nå står i kirkemuseet. På oppgangen til prekestolen er det malt bibelske scener etter en illustrert bibel fra 1589. Takfeltene har med blant anna Trefoldighetskirka.

Kirkas to kirkeklokker er begge støpt i Nederland av Nicolaus Derrick. Storklokka ble støpt i 1752, og Vesleklokka i 1756. Malmen fra de to gamle klokken i den katolske kirka ble antagelig støpt om til den nye Vesleklokka. Det sies at denne hadde en spesiell fin og myk klang. Marius Nytrøen mintes at klangen var en musikalsk opplevelse (Ryen 2021). Under en storm i 1912 ble klokka skada og måtte støpes om. Klangen ble ikke som før.

Døpefonten er en dreid font fra 1807 (formodentlig malt av Einbu). Til den hører et dåpsfat fra 1880, samt en dåpskanne, begge av messing. Alterbildet fra 1921 er malt av Olga Gundersen etter Adolph Tidemands maleri av Jesu dåp, som henger i Trefoldighetskirken i Oslo. Det opprinnelige alterbildet, et forgylt kors på sort bakgrunn, befinner seg visstnok bak det nåværende alterbildet. De ovale maleriene i skipet, av Kristus og apostlene, er fra 1678 og antagelig malt av Peter Lilje. Rammene, som er nyere, er dekorert av Ragnvald Einbu. (NIKUs kirkeregister)

Kirka har vernestatus som listeført.

97 Våningshuset på Østigarden, Erlia

I Erlia står også et praktfullt og godt vedlikeholdt våningshus på garden Østigarden. Huset med hage ligger vendt mot Fv30, og en bjørkealle leder ut i avkjøringa. Omkring hagen er et hvitmalt stakittgjerde.

Bygningen er i dragestil.

Figur 10.14: Våningshuset på Østigarden.

Mål for forvaltning av bygninger og byggeskikk

- Ta vare på mangfoldet av bygninger og byggeskikk. Spesielt viktig er bygningsmiljøet i Vingelen og Tolga sentrum.

11. KRIGSMINNER

Krigshandlingene våren 1940, og de påfølgende fem år med okkupasjon, var dramatiske og har satt sitt preg på Fjellregionen. Både i form av fysiske spor, men ikke minst gjennom minner og historier.

Også lenger bak i historien har det vært hendelser i forbindelse med krig i regionen. 1600-tallet var prega av uroligheter, og det var mer eller mindre en sammenhengende krigsperiode fram til 1718. Dette førte til store belastninger lokalt, og til at norske landområder ble avstått til Sverige. Etter dette tok det mer enn 200 år før fiendtlige styrker inntok Nord-Østerdal. I begynnelsen av 1800-tallet ble Danmark-Norge gradvis trukket inn i Napoleonskrigene. Den fikk store konsekvenser for Norge som nasjon, og satte spor i historien for området, selv om det ikke foregikk direkte krigshandlinger.

Figur 11.1: Karolinernes herjinger i Nord-Østerdal i 1718. De stjal både dyr og mat.

Krigsminner

Krigsminner er fysiske eller immaterielle minner etter krig og okkupasjon.

Krigsminner fra andre verdenskrig kan være bygg, anlegg, landskap eller andre fysiske spor som er knyttet til hendelser i landet under krigen – fra krigshandlinger eller dagliglivet. Eksempler på dette kan være kystfort, motstandshytter, fangeleire og fluktruter (riksantikaren.no).

Etterlevninger som kan vekke vonde assosiasjoner er også kulturminner. Spørsmålet kan ofte bli om vi tør minnes det ubehagelige. Det blir i dag en stadig større enighet om at vi også bør konfronteres med hendelser i fortida som ikke er bare gode. Man lærer ingenting av en plettfri historie. Flere og flere museer lager utstillinger som er ment for å engasjere og utfordre, framfor belære (*Komissar 2005*). Slik får vi mulighet til å lære av fortida. Som eksempel har Tyskland bevart ca 100 leire fra 2. verdenskrig som minnesmerker og museum. Det er interessant å merke seg at de i dag er et av de eneste landene i Europa som ikke har store høyre-ekstremistiske partier. I Norge har krigshistoriske kulturminner hittil vært en lite påaktet side av kulturminnevernet.

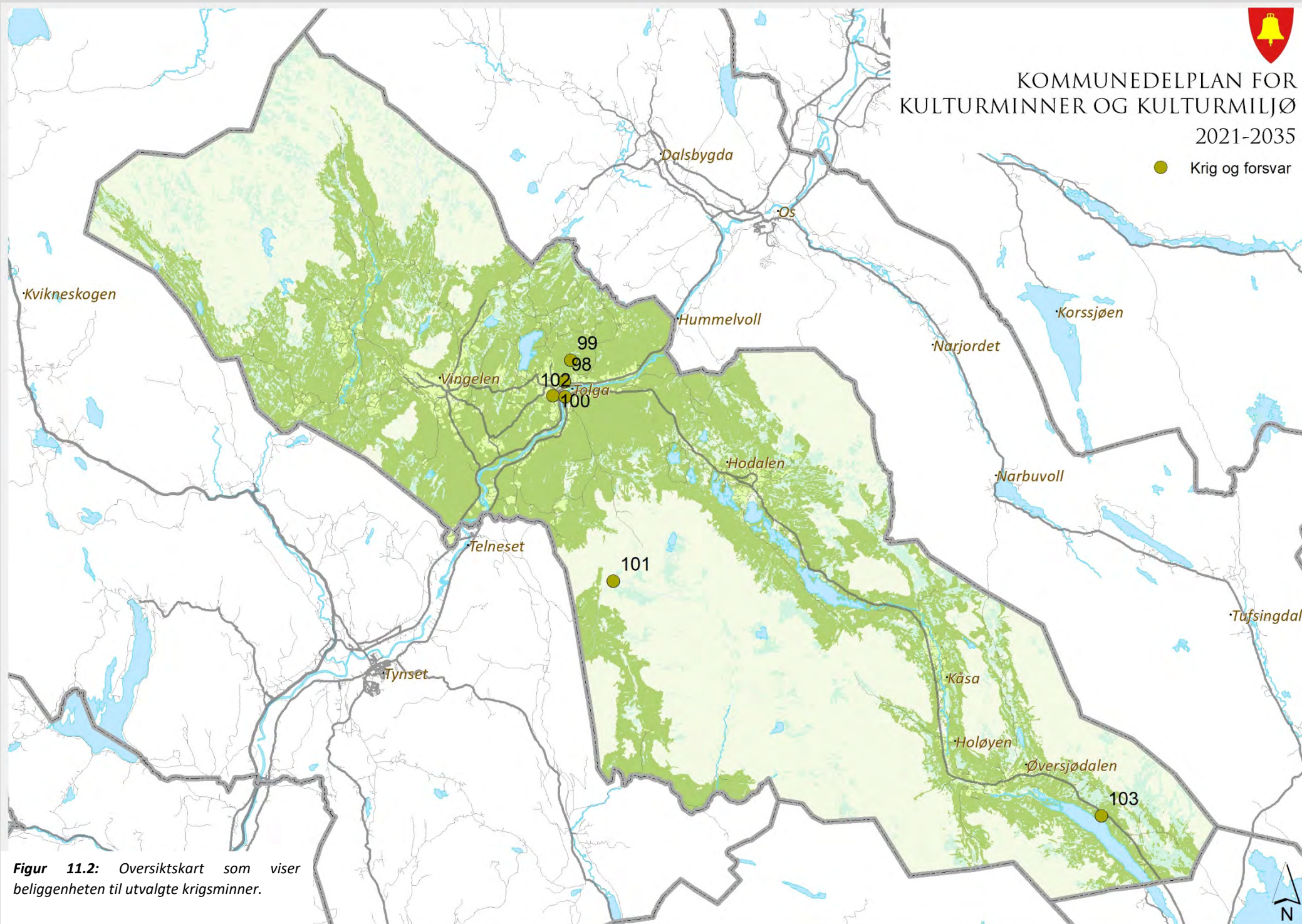
11.1. UTVALGTE OBJEKTER

Nr.	Objekt	Hensynssone
98	Svenskgjelen	
99	Bombenedslag i Ola	
100	Stillinger 2. verdenskrig	
101	Kronborg	H570
102	Gamle Vidarheim	
103	Fluktruter til Sverige	

KOMMUNEDELPLAN FOR KULTURMINNER OG KULTURMILJØ 2021-2035

● Krig og forsvar

Figur 11.2: Oversiktskart som viser beliggenheten til utvalgte krigsminner.

98 Svenskgjelen / Svenskdalen

Svenskdalen (Svenskgjelen) er gjelen fra Bakkagata ned mot Malmplassen, på nordsida av Glåma og Fv30 (vest for Tolga kirke). Elias Gjeltten skriver om en hendelse da svenske tropper ble innlosjert i distriktet i 1718: *“Samme jul var det rimeligvis, at en svensk avdeling marscherte nedover til Tolgens nuværende hytteplads forbi det sted, hvor kommunelokalet nu staar. Denne lille dal oppover fra nævnte hus kaldes den dag i dag efter den begivenhet Svenskdalen”* (Gjeltten 1920, 13). I dag er denne gjelen ennå kjent som Svenskgjelen (av gjele, ‘vei med gjerde på begge sider’).

Den 19.desember 1718 finner generalmajor De la Barre, med 400 finske ryttere, veien om Vingelen på vei mot Bergstaden Røros. Soldatene kommer over fjellet fra Kvikne. Direktør Blostrup Tax ved Kvikne kobberverk blir ført med som fange. Veiviseren prøver å føre fienden ut på ei bløt myr. Det er nemlig en mild førjulsvinter. Men i snøfokken mister han oversikten.

De la Barre slår seg ned på Sæter. Klokke Østen Knutsa ba i kjerkas navn om «sømele åtfærd». Dette var unødvendig, for karolinerne viste seg da fra en vennlig side.

Når kompaniet rir ned svenskgjelen på Tolga, ligger vakta til hyttskriver Henrik Floer klar i kirketårnet, men de tørr ikke løsne skudd. Barre slår leir på Jensjogarden, hvor flere dyr blir slaktet.

General Armfelts felttog og Karolinerne 1718-1719

Under den store nordiske krig forsøkte den svenske kong Karl 12. å erobre Norge to ganger. Først i 1716 og så i 1718. Begge forsøkene mislykkes. Det ene fikk katastrofale konsekvenser.

I 1718 invaderte svenskene Fredriksten festning i Halden. Karl 12. som var personlig tilstede, ble om kvelden den 30. november truffet av en kule og døde straks. Etter dødsfallet hevet svenskene i Halden beleiringen og forlot landet.

Samtidig gikk 10 000 svenske soldater under kommando av general Carl Gustaf Armfeldt mot Trondheim for å innta Norge. Dette etter ordre fra Karl XII. De forsøkte å beleire Trondheim, men hadde store vanskeligheter med å få tak i mat. Under ledelse av general De la Barre ble flere hundre av soldatene sendt til Røros. Da general Armfeldt fikk vite at Karl 12. var død, bestemte han seg for straks å trekke styrkene sine tilbake til Sverige.

På vei over grensefjella mot Sverige nyttårsdagen 1719 møter de uvær, og 4 000 soldater døde i fjellene.

Figur 11.3: Tegning av Tolga ca år 1750.
Svenskegjelen er tegna inn.
Tegning av arkitektene BPØK as.

99 Bombenedslag i Ola, 2.verdenskrig

Grenda Telneset ligger på grensa mellom Tolga og Tynset. Grenda vokste fram da det ble anlagt egen jernbanestasjon på Telneset med kontor, venterom, pakkhus og leilighet for stasjonsmesteren. 24. april 1940 kom tyskerne oppover Østerdalen. Et tog med norske soldater var på retrett. Toget ble beskytt og måtte stanse på Telneset stasjon. Tyske fly kom, og slapp 13 bomber mot toget, og ødeleggelsene var store. Seks unge nordmenn ble drept under angrepet.

Ikke alle bombene traff der de skulle. Det var ett tog til på vei mot Røros. Tyske fly forsøker å nå det igjen, men heldigvis for nordmennene ligger Tolga stasjon i en sving i dalen, og troppetransporten kom for brått på flygerne. Brannbombene blir sluppet i Ola, et område nord for stasjonen på vestsida av Glåma. En av bombene går ikke av. I Ola kan man ennå finne merkene etter tyske bomber som hadde helt andre mål (Broen 2004).

100 Stillinger fra 2.verdenskrig, Hamran og Kråkmoen

Oppunder brisken på Hamran, og på Kråkmoen, var det stillinger da tyskerne kom opp Østerdalen maidagene 1940. Dersom man vet hvor stillingene var, kan man ennå se spor i landskapet etter disse. I tillegg deltok skytterlaget i Vingelen i kampene på Os.

Under angrepene i maidagene 1940, ble det tatt gisler på Tolga. Disse ble tatt med nordover mot Os, for å sikre transporten.

102 Kronborg

På Kronborg finnes ennå mange innskripsjoner på veggene som ble skrevet under andre verdenskrig. Her kan man lese både mye av okkupasjonshistorien, hva som har skjedd når og hvor,

101 Gamle Vidarheim

Tyskerne tok i bruk gamle Vidarheim i Tolga sentrum som overnattingskvarter. 24. mai 1940 ble huset påtent ved et uhell da tyske soldater holdt på med bensinfylling.

Figur 11.4: Vidarheim, slik det så ut før brannen.

Svensketrafikken

Svensketrafikken er en betegnelse på flukt til Sverige under okkupasjonen 1940–1945. Rundt 50 000 nordmenn klarte å flykte til det nøytrale nabolandet. Blant disse var rundt 1000 jøder. De andre var i hovedsak var personer som var ettersøkt av okkupasjonsmyndighetene. Flyktningene fikk hjelp av grenseløser og lokalkjente som førte dem langs flyktningrutene. 96 flyktninger omkom. 31 av dem døde under selve flukten, 13 ble skutt under fluktforsøk etter å ha blitt pågrepet, og 52 døde eller ble henretta i fangenskap.

103 Flyktningeruter til Sverige

På strekningen mellom Halden og Røros var det rundt 60 ulike fluktruter til Sverige under andre verdenskrig.

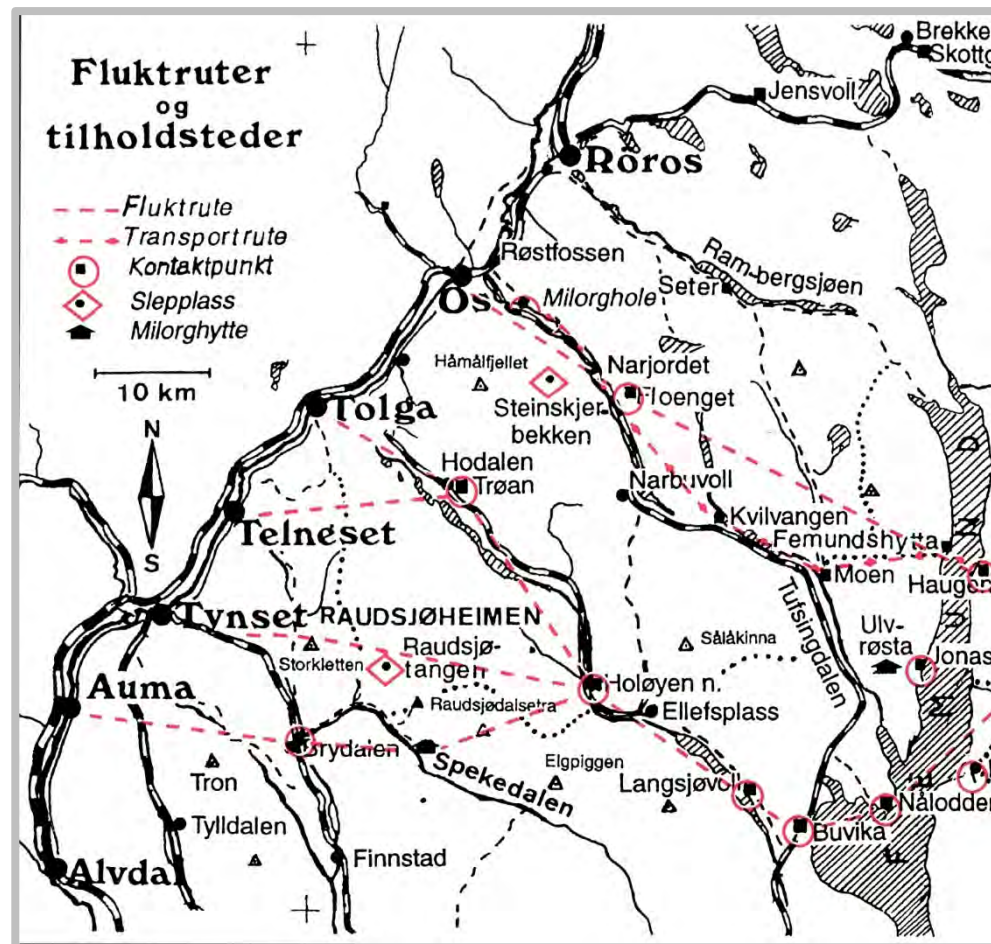
Milorgs arbeid med å organisere fluktruter begynte allerede høsten 1941. Fart i arbeidet ble det høsten 1943. Da ga områdesjefen på Os ordre til Mauritz Svensen på Jonasvollen om å bygge ut kontakter rundt Femund. Dette med tanke på trafikk til og fra Sverige. Det kom i stand to hovedfluktruter fra Nord-Østerdalen til Sverige, en nordre og en søndre.

Den nordlige fluktruta gikk fra Os over Narjordet, til Femundshytta, Grøtådalen, og over til Sverige (Grandum). Det skal ha vært flere flyktningeloser østover på dalom (Myre 2005).

Den sørlige fluktruta gikk via Hodalen og Øversjødalen til Buvika, før den kryssa Femunden. Det var Jon Trøan som bygde opp ruta, mens svognerne Hans Trøan i Hodalen, og Ola Holøyen i Holøyen tok i mot og transporterte flyktninger videre til Sverige gjennom hele krigen (Trøan 2017).

På garden Trøan finnes det ennå rester etter ei vindmølle. Den ble offisielt bygd for å gi lys til hus og fjøs, men hovedfunksjonen var nok å være et tydelig landemerke for ukjente som kom til Hodalen for mat, hvile og trygg ferd videre. Bjarne Grandum forteller i sin bok om åtte karer fra Rennebu som kom til Trøan lille julaften 1944: *Det var bitende vinterkulde. Hans Trøan hadde vært på måssåkjøring. Etter en god felles kvile tok Hans at hesten og kjørte den 22 km lange veien til Holøyen. En av disse karene lå syk i åtte dager i Buvika, men alle kom seg trygt over til Sverige.*

Virksomheten var farefull, særlig fordi det var mange NS-medlemmer på Tolga. Årsaken til at det var spesielt mange NS-medlemmer her, er det flere som har forsøkt å funnet ut av. NRK podkasten «Tolga-mysteriet» fra 05.05.2015 tar opp dette. Det er mye som tyder på at det ikke var nazisme, men mer nasjonalisme og påvirkning fra markante enkeltpersoner som var bakgrunnen for NS-medlemskapene.

Figur 11.3: Kartet viser med rødt fluktruter til Sverige gjennom Nord-Østerdalen.

Mål for forvaltning av krigsminner

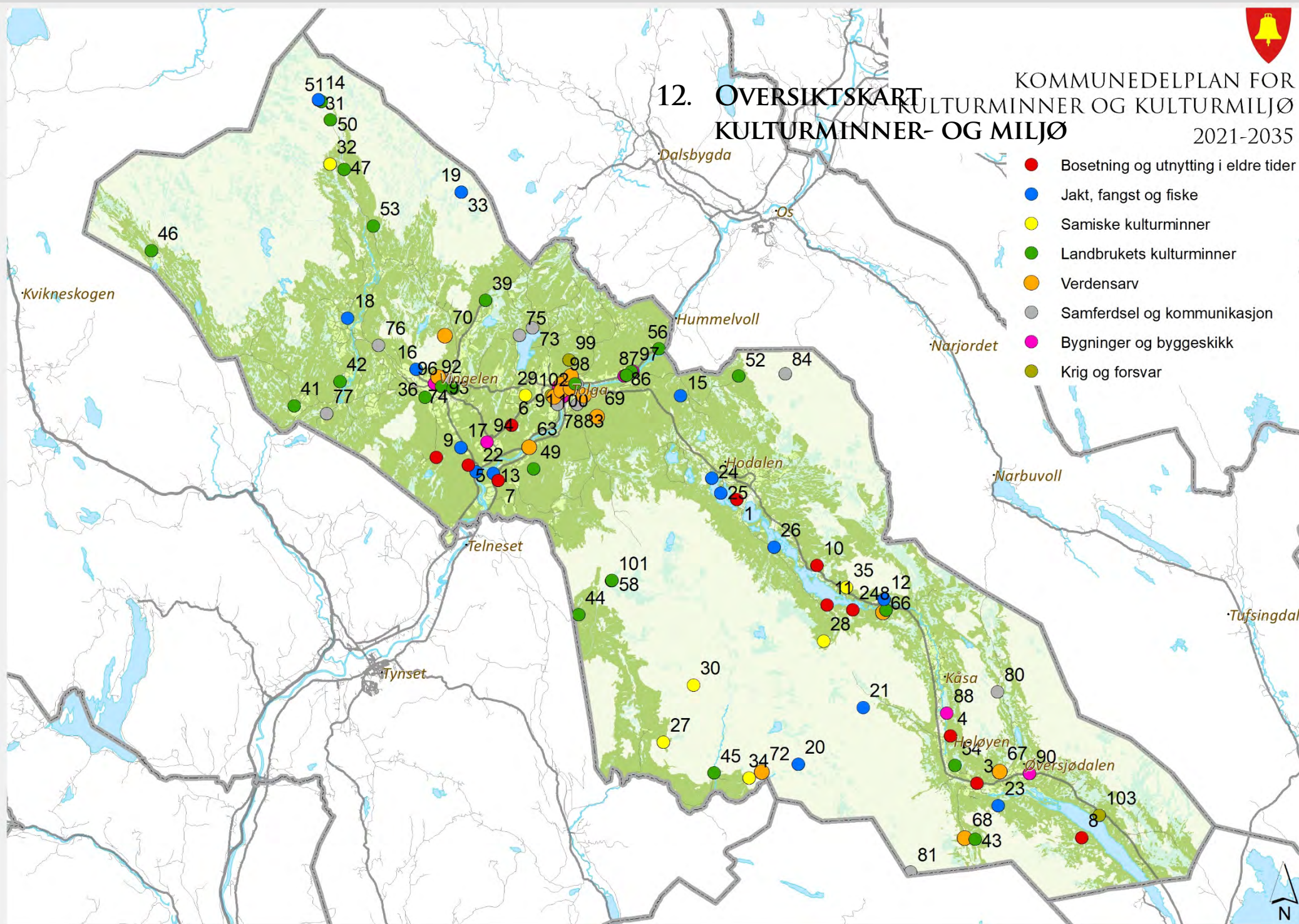
- Dokumentere og skilte spor etter stillinger og andre hendelser etter andre verdenskrig i Tolga.
- Synliggjøre krigsrelaterte traseer.

12. OVERSIKTSKART KULTURMINNER OG KULTURMILJØ

KOMMUNEDELPLAN FOR KULTURMINNER OG KULTURMILJØ 2021-2035

- Bosetning og utnytting i eldre tider
- Jakt, fangst og fiske
- Samiske kulturminner
- Landbrukets kulturminner
- Verdensarv
- Samferdsel og kommunikasjon
- Bygninger og byggeskikk
- Krig og forsvar

13. BESTEMMELSER OG RETNINGSLINJER

13.1. GENERELLE BESTEMMELSER (PBL § 11-9)

1. Kulturminner i saksbehandling og planprosesser.

Kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap som er prioritert i kommunedelplan for kulturminner og kulturmiljø i Tolga, skal håndteres med bevissthet i saksbehandling og planprosesser i kommunens planlegging og saksbehandling.

2. Kulturminner tilknyttet verdensarven Røros og circumferensen.

Hensynssoner som er beskrevet som særlig verdifulle i Forvaltningsplan for verdensarvområdet (2020), skal behandles særskilt aktsomt.

3. Krav til dokumentasjon i søknader som berører kulturminner.

Ved søknad om nye tiltak innenfor hensynssonene, skal det foreligge dokumentasjon/tegninger av hvordan nye tiltak tilpasses eksisterende kulturminne/-miljø/-landskap. Dokumentasjonen skal vise både nær- og fjernvirkning. Nye byggetiltak skal forholde seg til eksisterende bebyggelsesstruktur. Her vil en vurdering av spesielt byggehøyde og volum være viktig. Regional kulturminneforvaltning skal gis anledning til å uttale seg før vedtak.

4. Skilting og reklame på og ved kulturminner.

Tekniske innretninger i kulturmiljø, herunder også skilt og reklame, skal gis en diskret utforming, og ha en plassering, materialbruk og fargevalg som harmonerer med områdets karakter og tradisjon. Slike innretninger kan ikke settes opp uten at kommunen på forhånd har gitt samtykke. Særlig skjjemende tiltak av denne art er ikke tillatt.

13.2. RETNINGSLINJER

5. Forhold til overordnede lover, forskrifter og gjeldende planer.

Automatiske- og vedtaksfredete kulturminner skal ivaretas iht. Kulturminneloven. I områder hvor det finnes eksisterende reguleringsplaner som omhandler kulturminner, er reguleringsplanene gjeldende. Innenfor Forollhogna nasjonalpark og landskapsvernområder er fastsatte bestemmelser og retningslinjer tilknyttet de ulike områdene gjeldende. «Byggeskikksveileder. Forollhogna nasjonalpark med tiliggende landskapsvernområder» (2020) bør ligge til grunn for alle seterlandskap i kommunen.

6. Kulturlandskap.

Bygge- og anleggstiltak skal ikke bryte åsprofiler, landskapssilhuetter eller horisontlinjer. Karakteristiske trekk i kulturlandskapet, som topografi, veifar, bruer, landskapsrom, vegetasjon, steingjerder ol skal så lang som mulig ivaretas.

7. Samferdsel.

For de hensynssoner som omfatter/berører eksisterende veianlegg, tillates normal drift, bruk og vedlikehold.

8. Universell utforming.

Der hvor det er naturlig og hensiktsmessig bør prinsippene for universell utforming (UU) legges til grunn for planlegging/oppgradering av bygg/konstruksjoner og uteanlegg. UU-målene må avveies i forhold til natur/terreng og kulturminnevern, hensiktsmessighet og økonomi.

9. Kulturminneplanens rapport er utdypende for forvaltning og vurdering.

Begrunnelse og tydeliggjøring for hvordan de ulike objekt er vurdert, og hva som er viktig, er beskrevet i kulturminneplanens rapport.

14. HANDLINGSPROGRAM 2020-2024

Tiltak	Tema	Ansvar	Gj.føringsår
Arbeide for å etablere en interkommunal stilling som kulturminneforvalter for verdensarv kommunene.	Generelt Verdensarv	Verdensarvrådet TK, kultur	2021
Etablere gode rutiner for behandling av saker som berører kulturminner og kulturmiljø, oppfølging av kulturminneplanen, og i sammenheng med annet planverk.	Generelt	TK, plan, byggesak og kultur	Kontinuerlig
Søke muligheter for ny bruk av tomme, verneverdige bygg og andre kulturminner	Generelt	TK	Kontinuerlig
Fremme aktiv beitebruk som verktøy i forvaltning av historiske og biologiske verdier. Sett i sammenheng med overordna forvaltning (gis-analyser mm), beiteteknologi og uttak av bioenergi.	Landbruk	TK, landbruk	Kontinuerlig
Tilrettelegge for fortsatt bruk av setring som driftsform	Landbruk	TK, landbruk	Kontinuerlig
Vedlikehold, skjøtsel og merking av Pilegrimsleden.	Samferdsel	TK, kultur	Kontinuerlig
Eablering og utvikling av Infopunkt Tolga. Synliggjøring og formidling av historie og kulturminner innen Circumferensen.	Verdensarv	TK, kultur	2021-2022
Istandsetting og vedlikehold av Tjønnhauan natursti	Arkeologiske	TK, landbruk og kultur	2021-2022
Registrering og kartfesting av gamle ferdselsveier som er knyttet til historisk bruk av utmarka og ferdselsveier gjennom kommunen	Samferdsel	TK, kultur og landbruk	2021-2023
Legge til rette for at skolen og frivillige bruker planen i kulturminneprosjekter, gjerne i samarbeid med verdensarvsenteret der det er naturlig	Generelt	TK, kultur og oppvekst Verdensarvsenteret	2021-2024
Kompetanseheving, planlegging, istandsetting og skjøtsel av de gamle steinmurene og terrasseringene i Tolga sentrum og nordover Erliå. Utarbeide skjøtselsplan.	Verdensarv	TK, kultur og landbruk	2021-2024
Dyrking og kompetansebygging i kjøkkenhagene langs Glåma. Gradvis utvidelse knyttet til istandsetting av steinmurene.	Verdensarv	TK, sektorene samfunnsutvikling, oppvekst og verlf. Grunneiere	2021-2024
Supplering av registreringer av bygninger tilknyttet landbruket. Pilotprosjekt. Brukes som grunnlag for ved neste rullering av tiltaksstrategier for SMIL. Registrering av bygg tilknyttet verdensarven.	Landbruket Verdensarv	TK, kultur og landbruk	2022-2023
Velge objekter fra ulike deler av kulturminneplanen, og etablere god tilrettelegging og formidling i form av informasjonstavler, parkering, skilting eller arrangementer.	Generelt	TK, kultur og teknisk	2022-2024
Istandsetting av informasjon om blestervanlegget ved Sandnesbekken	Arkeologiske	TK, kultur	2023
Qr-merking av utvalgte kulturminner. Forsøksprosjekt langs Storsjøen.	Arkeologiske	TK, kultur. Grunneiere	2023
Eablering av natur- og kultursti langs Storsjøen	Arkeologiske	TK, kultur. Grunneiere	2023-2024
Eidsmoen. Qr-merking.	Arkeologiske. Verdensarv	TK, kultur	2023-2024
Utarbeide brannsikringsplan for Gata	Verdensarv	TK, teknisk	2024
Revidere handlingsplan og supplere/revidere kulturminneplanen	Generelt	TK, plan	2024-
Supplering av registreringer av bygninger tilknyttet landbruket. Pilotprosjekt. Brukes som grunnlag for ved neste rullering av tiltaksstrategier for SMIL. Registrering av bygg tilknyttet verdensarven.	Landbruket Verdensarv	TK, kultur og landbruk	2022-2023

15. LITTERATURLISTE

Alander, Arild (2010): AS Glommendalens Kisgruber og gruvedrift i Vingelen og Dalsbygda, Årbok for Nord-Østerdalen 2010

Askeladden.no: www.asketadden.ra.no/sok/

Bakken, Arne m.fl. (2017): Hodalen i 350 år. Historie og historier

Bygdeboknemda (1998): Sætertrakter i Vingelen. Sætrer, ø-voller, hytter og buer

Eggen, Eystein (1968-): Gards- og slektshistorie Bind 1-3. Tolga.

Espelund, Arne (2011): Jernvinna i Tolga og Os. Smiearbeid. Arketype forlag i samarbeid med historielaga i Os, Tolga og Vingelen skole- og kirkemuseum

Gjestland, Truls (1994): Smeltehytter ved Røros kobberverk. Bergstudentes forening og Olavsgruvas venner

Bergstøl, Jostein (2003): Gravene i fangstmarka – hvem ligger der og hvorfor? I På vandring i fortiden. Mennesker og landskap i Gråfjell gjennom 10.000 år. Red. Hilde R. Amundsen, Ole Risbøl og Kjetil Skare. NIKU Tema 7:53-57.

Digitalmuseum.no: www.digitalmuseum.no

Espelund, Arne (2011): Jernvinna i Os og Tolga: smiearbeid. Arketype forl. i samarbeid med historielaga i Os, Tolga, og Vingelen skole- og kirkemuseum

Fjellheim, Sverre (1999): Samer i Rørostraktene. Eget forlag.

Gjermundsen, Jon Ola, Steinbakken, Amund Haugen og Sørensen, Thea (2011): Tolga og Os gjennom tidene. Frå steinalder til om lag 1840.

Hansen, Tor Magnus: Kulturlandskap og bygningsrestaurering i Vingelen

Hvamstad, Per (2014): Østerdalsstuer – lokal bygningstype med stor symbolverdi

Jacobsen, Harald og Jørn-R Follum (1997): Kulturminner og skogbruk. Skogbrukets kulturinstitutt.

Jakobsen, Siw Ellen (2018): Hvor ble det av kobberet fra Røros? www.forskning.no

Jernbaneverket (2015): Liste over fredete, vernede og verneverdige baner, miljøer og objekter i jernbanen.

Kolandsrud, Mari (2000): Pilegrimenes vandring til Nidaros. Trysil – Nord-Østerdal – Trondheim. En veiviser til vandringen. Trysil, Rendalen, Tynset, Tolga og Os kommuner.

Komissar, Mariann (2002): Kurositet, kunst eller artefakt? I Johansen, Anders, Losnedahl, Kari Gaarder og Ågotnes, Hans-Jakob (red.). (2002): *Tingenes tale, innspill til museologi*. Bergens Museums skrifter nr. 12, Universitet i Bergen.

Kirkeregisteret.no: www.niku.no

Miljolare.no: www.miljolare.no

Naturbase.no: www.naturbase.no/kart/

Nesset, Trygve (1998): Tolga Bondelag 100 år. Ei bygd i utvikling

Vingelen, Jon (2021): Muntlige overleveringer.

Riksantikaren.no: www.riksantikvaren.no

Ryen, Asbjørn (2020): Kølbrekking, kølkjøring og bosetting fra Narjordet mot Drevsjø. Røros museums- og historielag

Ryen, Bjørn Ivar (2021): Muntlige overleveringer.

Ryen, Jon Olav (200x): Stedsnavn i Nord-Østerdal med Rondane, Rørosfjella og Femundstraktene. Kolofon forlag

Spangen, Amund (2009): Seterliv og byggeskikk. Bruk, vern og vedlikehold av setrer i Os i Nord-Østerdalen. Hedmark fylkeskommune og Fylkesmannen i Hedmark med støtte fra Os kommune.

Spangen, Amund: Fra Minneboka: Bureiserbruket Røset.

Statens vegvesen (1982): Gamle veger og bruer i Hedmark Fylke

St.meld. nr. 16 (2004-2005): Leve med kulturminner

Østgaard, Arne (2005): Lensmannsarresten i Tolga Faktaopplysninger om Fengselsvesenets utvikling i Norge. Årbok for Nord-Østerdalen